

Gyurgyák János: Ady-dilemmáink

Elolvasni, jegyzetelni?

Elmerülni, értelmezni?

Kigondolni, megalkotni?

Megálmodni, istenülni?

John Blackwell: Bejegyzések egy historikus naplójában

Adyról írni egyszerre kockázatos és nehéz feladat. *Kockázatos*, mert az életmű *állásfoglalásra* késztet egy végletekig megosztott intellektuális és politikai terepen. Róla elmélkedve nem lehet a történetírói-irodalomtörténeti objektivitás egyébként is sok szempontból homokra épült várába zárkózni, nem lehet minden szellemi irányzat fölött semleges angyalaként lebegni. Róla írva nem lehet egyszerre baloldalinak és jobboldalinak; liberálisnak, konzervatívnak és szocialistának lenni. *Nehéz*, mert tengernyi irodalomból kell az igazán használhatót és megbízhatót kiválogatni. Adyt kezdetben – egy egészen kis kört kivéve – jelentéktelennek akarták láttatni, amikor pedig ez lehetetlenné vált, *elsődleges feladattá az életmű torzítása, meghamisítása és kisajátítása vált*. Adyt persze mindez kevésbé érdekelte, mint ahogy azt 1910-ben pontosan megfogalmazta, miszerint „ha a halála hamar és jól sikerül, igazán nem bánja, hogy az úgynevezett utókor mit fog vele mívelni.”¹ Tovább nehezíti a feladatot, hogy Ady tényleges személyiségét és azokat a sokszor botrányos szerepeket, amelyeket a széles nyilvánosság előtt magára vett (a vérbajos és alkoholista költő; állandó éjszakázások; férjes asszonyokkal folytatott viszonyok; egyszer túlzott hízelgés, másszor durva támadás barátai és harcostársai ellen; brutális, sértő, nemegyszer útszéli hang használata miniszterelnökök, miniszterek és más

¹ Ady Endre: Poéta és publikum. A szöveget lásd e kötetben.

megbecsült közéleti nagyságokkal szemben stb.) nehéz egymástól elválasztani, azaz a választott szerep gyakran személyesül, ráég a költőre. Következésképp ember és az íróasztala sarkánál távolabb látó életrajzíró legyen a talpán, aki ezeket szét tudja szálazni. Talán ez a magyarázata annak az irodalomtörténeti-filológiai ténynek, hogy máig nem született olyan Ady-nagymonográfia, amely kielégítő és megnyugtató módon tisztázná az életrajz és az életmű nagy kérdéseit, miközben – mondom – nincs még egy olyan írónk, akiről ennyit és ennyifélet írtak volna össze.² A legtöbben pedig csak egy-egy követ vagy maximum egy-egy falrészletet akartak hozzátenni a nagy katedrális építkezéséhez. Aki pedig az egész monstrum felhúzásán törte a fejét, az is rövidesen megrettent a feladat nagyságától, és belátta: szinte a lehetetlenre vállalkozik. Hadd vessek fel néhány olyan igazán izgalmas kérdést, amelyre eddig még nem született megnyugtató válasz, de amelyeket – Ady politikusi-gondolkodói voltára korlátozódó tanulmányom miatt – most én sem érintek: Ady költészeti szimbolizmusának és dekadenciájának egész problémaköre; a korabeli intellektuális életet valósággal felrobbantó Ady-hatás végső okai; és végül az az izgalmas kérdés, hogy bár a két világháború és a történeti jelentőségű 89-es rendszerváltás miatt teljességgel okafogyottá lettek azok az

² Vitályos László és Orosz László 1977-ig dolgozták fel ezt a hatalmas, több ezer tételt tartalmazó irodalmat (*Ady-bibliográfia 1896–1977. Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom.* 2., bőv. kiad. Budapest, 1980, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára). Vitályos ezt a munkát 1987-ig kiegészítette (*Ady-bibliográfia 1896–1987. Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom. Kiegészítő kötet.* Budapest, 1990, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára). Az azóta született irodalom is – minden bizonnyal – több százas nagyságrendű. Ezek közül a legfontosabbak felsorolását lásd az alább idézett Kenyeres Zoltán kismonográfia irodalomjegyzékében (181–184. p.). A hiányzó részletes Ady életrajzot részben pótolja három vállalkozás: az Ady-múzeum (Dóczy Jenő – Földessy Gyula szerk.: *Ady-Múzeum.* 1–2. köt. Budapest, 1924–1925, Athenaeum), az Emlékezések (Kovalovszky Miklós szerk.: *Emlékezések Ady Endréről.* 1–5. köt. Budapest, 1961–1993, Akadémiai Kiadó), és végül az AEÖPM köteteinek jegyzetanyaga (*Ady Endre összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok.* 1–11. köt. Budapest, 1955–1997, Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó). A „részben” arra vonatkozik, hogy ezekből minden olvasónak magának kell – nem kis fáradtsággal – összeállítania a részletes Ady-életrajzot. Jól használható még két rövidebb, kitűnő válogatás: Kovalovszky Miklósé (*Ady Endre: Életem nyitott könyve.* Budapest, 1977, Gondolat), illetve Domokos Mátyásé (*A Komp-ország poétája. In memoriam Ady Endre.* Budapest, 2005, Nap Kiadó).

ügyek, amelyek Adyt igazán izgatták (a történeti Magyarország; a nemzetiségi kérdés; az általános választójog; a zsidóügyek; a történeti politikai elit, a klasszikus polgárság, a munkásosztály és a parasztság felszámolása-felszámolódása; a költészeti-irodalmi modernitás elfogadása, sőt iskolai tananyaggá válása stb.), Ady mégis időről időre *főnixként feltámad halottaiból és újra időszerűvé válik*.³ Lehet valami általános, megszüntethetetlen lényegi vonás a magyarság attitűdjében és mentalitásában, amelyet Ady mindenki másnál jobban és mélyebben értett meg, és ami végső soron nem hagyja Adyt csupán halott oktatási-múzeumi-történeti tárgygyá válni. Pontosan ellenkezőleg: az irodalmi-történeti süllyesztőből Ady megfiatalodva újra és újra előlép.

Erre a kétségkívül *nagy kihívásra* tehát eddig – bár sokan és sokszor nekiveselkedtek – még nem született adekvát válasz, Ady és az Ady-jelenség megértésére csupán felemás, félbemaradt, jobb-rosszabb kísérletek történtek.⁴ S ez nem lehet a véletlen műve. Miért törik bele a bicskájá történészeinknek és irodalomtörténészeinknek ebbe a feladatba?

3 Németh Andor tehát jogosan beszélt Ady „örök-fiatalságáról” (Ady örök-fiataltsága. *Erdélyi Helikon*, 1930. 8. sz. 645–648. p.).

4 A legfontosabb és legsikeresebb eddigi kísérletek: Horváth János: Ady s a legújabb magyar líra. In Korompay H. János – Korompay Klára szerk.: *Horváth János irodalomtörténeti munkái*. V. köt. Budapest, 2009, Osiris, 266–310. p.; Schöpflin Aladár: *Ady Endre*. Budapest, 1934, Nyugat; Révész Béla: *Ady trilógiája. A három könyv egy kötetben*. Budapest, 1935, Nova; Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest, 1937, Grill Károly; Bóka László: *Ady Endre élete és művei*. I. köt. Budapest, 1955, Akadémiai Kiadó; Hegedűs Nándor: *Ady Endre Nagyváradon*. Budapest, 1956, Akadémiai Kiadó; Hegedűs Nándor: *Ady Endre nagyváradai napjai*. Budapest, 1957, Akadémiai Kiadó; Lengyel Géza: *Ady a műhelyben*. Budapest, 1957, Szépirodalmi Könyvkiadó; Hatvany Lajos: *Ady. Cikkek, emlékezések, levelek*. Budapest, 1959, Szépirodalmi Könyvkiadó; Földessy Gyula: *Ady minden titkai*. Budapest, 1962, Magvető; Komlós Aladár: *A szimbolizmus és a magyar líra*. Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó; Bölöni György: *Az igazi Ady*. 4. kiad. Budapest, 1974, Magyar Helikon; Király István: *Ady Endre*. 1–2. köt. Budapest, 1970, Magvető; uő: *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben, 1914–1918*. 1–2. köt. Budapest, 1982, Szépirodalmi Könyvkiadó; Vezér Erzsébet: *Ady Endre élete és pályája*. Budapest, 1977, Gondolat; Varga József: *Ady és kora*. Budapest, 1977, Kossuth; Varga József: *Ady és műve*. Budapest, 1982, Szépirodalmi Könyvkiadó; Kenyeres Zoltán: *Ady Endre*. Budapest, 1998, Korona Kiadó; N. Pál József: *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita. Egy konfliktusos eszmetörténeti pozíció természete és következményei*. Jyväskylä, 2008, University of Jyväskylä.

Mi teszi az Ady-életmű *megragadását* ilyen átkozottul nehézé?⁵ S itt most nem arról van szó, hogy egy egyszer s mindenkorra érvényes mű megszületését hiányolnám, mivel ilyen végleges válaszra várni hiábavalóság és illúzió, hiszen egyrészt a filológiai kutatás, másrészt az értelmezés soha le nem záruló folyamat, mindig marad ugyanis valami kutatható, valami még megnézendő részlet, a világ változásával pedig mindig új és új kérdések vetődnek fel, mindig születnek új és új olvasatok, a keretek állandó változása pedig örökösen újraírásra készíti az ezzel foglalkozókat. Ez természetes és magától értetődő recepció- és tudománytörténet, kár erre vesztegetni a szót. De Ady esetében nem erről van szó, hanem arról, hogy valami itt gátat szab annak, hogy megszülessen egy ilyen várva várt, komoly, minden fontos részletre kiterjedő, ugyanakkor a nagy kérdésekre is választ adó nagymonográfia.⁶ Szemmel láthatóan nem a kutatói attitűddel, az érdeklődés hiányával, az elhivatottsággal vagy a szorgalommal van a baj, hanem magával a feladat nagyságával. Ady életét és életművét *a maga egészében* feltárni és híven megírni ugyanis *egyszerre* igényel egyrészt az életrajz műfajában otthonosan mozgó szerzőt, másrészt költőt (vagy a költészetben igencsak járatos irodalomtörténészt), harmadrészt a 20. századi zezzugos magyar históriát kívül-belül ismerő, lehetőleg az értelmiségi megosztottságot, a bal- és jobboldali csapdákat kikerülni tudó történészt. Minél inkább végletesen megosztottá válik ugyanis a magyar intellektuális és politikai élet, annál nehezebb és gyötrelmesebb ebben a közegben Adyt értelmezni és

5 Király István két nagy munkája tulajdonképpen csak a címében nagymonográfia (*Ady Endre*. I. m.; valamint *Intés az őrzőkhöz...* I. m.), de sajnálatosan töredékben maradt. Az általam fontosnak tartott tanulmányok, cikkek tételes felsorolásától most eltekintek, már csak terjedelmi korlátok miatt is. Ezek döntő többségére alább majd úgyis hivatkozom. Itt csak azokat a neveket említeném meg – természetesen az előző lábjegyzetben felsoroltakon kívül –, akiknek az írásai, tanulmányai valamilyen szempontból különösen fontosak voltak számomra: Horváth János, Halász Gábor, Fülep Lajos, Lukács György, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Szabó Dezső, Németh László, Németh Andor, Szekfű Gyula, Szerb Antal, Zolnai Béla, Keresztury Dezső, Barta János, Litván György, Szabó Miklós, Lengyel András, Görömbei András, Radnóti Sándor, Boka László, Veres András és Tverdota György.

6 Vitályos László sem írta meg ezt a nagymonográfiát, az általa gyűjtött hatalmas anyag csak cédulaformában maradt fenn az MTA KIK Kézirattárában.

elhelyezni. Máshogy fogalmazva: *egyszerre* kellene megérteni és megírni Adyt a költőt, Adyt, az embert, és végül azt a kort, amelyben élt. Ráadásul még az Ady-recepció is szétválaszthatatlanul összefonódott magával az életművel, így az összes, Ady halála utáni, egymástól *gyökeresen* eltérő koroknak és rezsimeknek a lényegét és működés módját is ismerni és megérteni kellene, egészen máig.⁷ S végül itt van a *szomorú valóság*, az a megválaszolásra váró nyugtalanító és nyomasztó kérdés, hogy a régi Magyarország a mentalitás és a történeti minták szintjén miért termelődik örökösen újra? Mint ahogy az a kérdés is állandóan időszertűvé válik, hogy mit is kezdünk ezzel? Ady *totális lázadása* mindig is az egyik lehetséges válasz lehet erre az újratermelődő aggasztó helyzetre, természetesen a szolgai vagy cinikus segédkezésem, a megértő magyarázatkeresésem, a beletörődésem, az állandó félrenézésem, az önpusztításon és a menekülésen kívül.

Ugyanakkor az életműben otthonosan mozgó kutatónak megkönnyíti a dolgát az a tény, hogy az életmű *kétségkívül* és *szokatlanul egységes*. Ady nem mondott alapvetően mást verseiben, mint amiről publicisztikájában vagy novelláiban vallott. Ugyanakkor költészet és a politika mégsem azonos mező, más és más törvényszerűségeknek van alávetve, más-más elvek szerint működik. Ami a költészetben lehetséges, elfogadott, vagy egyenesen ellenállhatatlan hatást kelt, nos, az nem biztos, hogy a politika területén is az. Ami esztétikai szempontból szép és meggyőző, kérdés, hogy politikailag is az-e. Ady költői-irodalmi-esztétikai zsenialitása ma már megkérdőjelezhetetlen, még akkor is, ha minden korban vannak fanyalgók és szobordöntögetők, de ez nem vihető át minden nehézség nélkül a politika szférájára is. Ebben a tanulmányban szeretném elkerülni azt a csapdát, amit ez a látszólagos ellentmondás okozott a múltban, nevezetesen, hogy a baloldali értelmezők többsége Ady költői zsenialitását gond

⁷ Az Ady-recepcióról lásd Domokos Mátyás fentiekben idézett összeállítását, valamint Veres András tanulmányát („Szeretném, ha szeretnének”: az Ady-kultusz jelentése és jelentősége. In Agárdi Péter szerk.: „Komp-ország megindult dühösen Kelet felé újra”. *Ady magyarsága és modernsége. Cikk, versek, esszék, tanulmányok*. Budapest, 2014, Napvilág, 71–99. p.).

nélkül kiterjesztette a politika szférájára is. Míg a jobboldaliak megkérdőjelezték, vagy legalábbis kisebbiteni igyekeztek Ady teljesítményét az előbbiben.

A fentiek egyike sem mondható tehát könnyű feladatnak, a három fent említett szempont (irodalom–élet–kor) *egybefésülése* pedig szinte megoldhatatlan feladatnak tűnik a közöttük lévő kisebb-nagyobb ellentmondások miatt. Ehhez járul még egy speciális probléma, az Ady-életmű, illetve annak recepciója ugyanis tradicionálisan hozzátartozik a *magyar progresszió, a magyar nyugatosság, a magyar baloldal* történetéhez, így aki azt írja, nagyrészt ennek a hagyománynak a történetét is írja, *annak minden erényével, hibájával és vétkes mulasztásával együtt*. Ady írásaiban ugyanis a 20. századi magyar baloldal szinte összes nagy kérdése, problémája és dilemmája felvetődik. A magyar baloldaltól írni még ma is *kényes és egyben nem veszélytelen* feladat, nem véletlen, hogy alapvetően kritikus, de egyben kiegyensúlyozott és megértő megközelítésben még szinte senki sem vállalkozott erre a feladatra. Ugyanakkor a *magyar politikai baloldal és az irodalmi modernitás* sokkal bonyolultabb probléma, mintsem hogy itt részletesen elmerüljünk benne.⁸

Ady állandó állásfoglalásra kész tehát, róla írva nem lehet kikerülni a véleménynyilvánítást nemcsak a magyar baloldal, hanem általában a magyar

⁸ A modernitás és a klasszikus magyar baloldal problematikájára beszélgetéseink során Tverdota György hívta fel a figyelmet, de ennek részletes kifejtésére itt nincs terem. (Lásd még Tverdota György: *Hagyomány és lelemény. A magyar irodalmi modernség első hulláma*. Budapest, 2018, Kalligram.) Mint ahogy arra sem, hogy részletesen foglalkozzam a magát ma „baloldalnak” nevező politikai képlettel, amely megkötötte a maga kompromisszumát a kapitalizmussal, valamint egyéni érdekeit jórészt a „haza üdvé” elé helyezi. Nincs ez másképp azonban a politikai jobboldal és a modernitás esetében sem, hiszen ez is összetettebb kérdés, mint ahogy az az első pillanatban látszik. Ezt a problémát egyébként napjainkban is láthatjuk. A modernitást képviselő, de jobboldali Kosztolányi helyett Herczeget, Wasst, Nyirőt, Tormayt stb. helyezik ugyanis – hosszú távon kudarcra ítélve – előtérbe. S teszi mindezt egy olyan politikai mozgalom és párt, amelyik születésekor a modernitást tűzte a zászlajára. Itt csupán – a kifejtés igénye nélkül – tehát azt kívánom megjegyezni, hogy a modernitásnak van szélsőjobboldali tradíciója is, elég, ha Szabó Dezsőre vagy a nyilasokra gondolunk. Lásd erről könyvemet (*Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, 2012, Osiris), illetve Paksa Rudolf munkáit (*A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest, 2012, Jaffa; *Magyar nemzetiszocialisták*. Budapest, 2013, Osiris).

történelem nagy kérdéseiben sem. A Dóczy Jenő által „Ady-pörnek” nevezett jelenség még ma is tart, mint ahogy az sem lehet kérdéses – látva egy újabb jobboldali autokratikus rezsim kiépülését –, hogy még sokáig velünk marad, igaz, egyre erőtlenebb és halványabb formában. Ady Endre ugyanis – s ezt az Adyt közeli ismerő Révész Béla pontosan fogalmazta meg – azonosította magát a magyar lét nagy problémáival, és amikor azokat kudarc éri, az ő hitét is döntik, következésképp ahányszor a magyar sorsban alapvető változás áll be, Ady szükségszerűen újra időszerűvé válik.⁹ Mindezek fényében nem sok, amire itt most vállalkozom, ugyanis csupán azokat a problémákat *érintem*, amelyek történeti vagy pontosabban történetpolitikai kérdésekkel kapcsolatosak, azaz csupán az Ady-életmű ezekkel összefüggő dilemmáinak a felvetésére teszek kísérletet.¹⁰ S módszerem se poétikai vagy filológiai, hanem mindenekelőtt történeti vagy inkább történetpolitikai.

Első dilemma: A politizáló Ady

Nincs még egy olyan politikusunk, politikai gondolkodónk és írónk, beleértve Széchenyit, Kossuthot, Deákot, Tisza Istvánt, Bethlen Istvánt, Bibót és Kádárt, illetve Kosztolányit, Babitsot, Szabó Dezsőt, Németh Lászlót, Illyést, Kassákot és Esterházyt, akinek megítélése ennyire *szélsőséges* határok között ingadozott volna, és akinek megnyugtató, kiérlelt értékeléséhez ilyen nehezen jutna el a történet- és irodalomtudomány. Míg költészete az *Új versek* publikálásától kezdve a meg nem értéstől (érthetetlen, értéktelen, eltévelyedett, tűzrevaló, zavaros, perverz, képmutató, romboló, erkölcstelen, gyűlölködő, hitetlen,

⁹ Révész Béla: *Ady Endre összes levele Lédához és a nagy regény teljes története*. Budapest, 1942, az író kiadása, 131. p.

¹⁰ Komlós Aladár helyesen látta, amikor azt írta, hogy az igazi feladat Ady egész politikai hitvallásának tisztázása lenne, s nem néhány tételének igazolása vagy cáfolása. Komlós Aladár: Fajvédő volt-e Ady Endre? *Századunk*, 1929. 308–312. p.

vallásgyalázó, lázító, nemzetietlen, hazafiatlan – a jelzők vég nélkül idézhetők a korabeli sajtóból) eljutott a majdnem teljes elfogadásig, sőt a kötelező általános iskolai tananyagig, következésképpen a nemzeti emlékezetbe való szerves beépüléséig, addig Ady politikai gondolkodói mivolta és értéke *máig megkérdőjeleződik*.¹¹

A teljesség igénye nélkül idézzük fel a szélsőségesek közül *a legfontosabbakat*: Ady meglehetősen egyenetlen minőségben alkotó költő és gyöngye hírlapíró volt. Bár nagy költő volt, politikai nézetei vagy zavarosak, vagy éppenséggel azon lapok álláspontját tükrözik, ahol éppen foglalkoztatták. Kezdeti nacionalizmusát politikai vaksága vagy egyenesen anyagi okok miatt felcserélte zsidóbarát és szabadkőműves ideákra. Mint politikai szempontból képzetlen költő megtévedt, így híven követte a polgári radikális Jászi Oszkárt és annak zsidó barátait. Ez utóbbi vélemény egyik alfaja: Ady erős tehetség, önálló gondolkodó, csak éppen rossz társaságba keveredett, gyenge jellemként nemcsak hogy elfogadta az „adyendréskedők” hódolatát, hanem még ki is kényszerítette azt. Ady valóban eladta magát a zsidóknak és az anarchiának, de mentségére szóljon, hogy fajtája ugyanezekbe a bűnökbe esett. Ady a zsidó áfiumtól elkábított magyarok prófétája volt, ennek következtében az Ady-kultusz egyet jelent a magyar öngyilkossággal. A „daloló sírásó” Ady tragikus bűnt követett el nemzete ellen, amikor a „destrukció hazátlan táborával” állt össze. Ady szélsőséges gyűlölete minden iránt, ami csak egy kicsit is vallásos, tradicionális és hazafias olyan közegbe száműzte, amit egyébként tiszta pillanataiban ő maga is elutasítással és

¹¹ Lásd például Raffay Ernő könyvsorozatát (*Szabadkőműves béklyóban. Ady Endre és a szabadkőművesség, 1899–1905.* 3. kiad. Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2019, Kárpátia Stúdió; *Szabadkőműves zsoldban. Ady Endre és a szabadkőművesség, 1905–1908.* Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2019, Kárpátia Stúdió; *Ady Endre és a Nyugat. Sosem hallott titkos történetek.* 2. kiad. Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2019, Kárpátia Stúdió; *Ady Endre kultúrharcai. A kereszténység megtámadása Európában és a Magyar Királyságban.* Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2019, Kárpátia Stúdió). Ehhez a problémához lásd még Beke Albert könyvét (*Ady és barátai új megvilágításban.* Budapest, 1995, Szenci Molnár Társaság), illetve Soltész Márton Raffay-kritikáját (A vádlott: Ady Endre. Perújítás – kérdőjelekkel. *Múlt és Jövő*, 2020. 2–3. sz. 50–60. p.). A kérdés részletesebb tárgyalását lásd az Ady és a zsidóság című alfejezetben alább.

megvetéssel szemlélt. Ady nem tudta kivárni a sorát, sértett és türelmetlen volt, ezért elfogadta az idegen kezek által nyújtott aranyat akkor, amikor a magyar kezek még a kenyeret is megtagadták tőle. Ady Endre beleesett a nagy pókhálóba, amit a destruktívek fontak, majd mint egy modern Sámson odafogták szekerük elé. Adyt párizsi élményei szembesítették a hazai elmaradottsággal, a „magyar ugarral”, s ebből azt a következtetést vonta le, hogy nekünk az ottani politikai viszonyokat minél gyorsabban adoptálnunk kell, azaz szerinte a kis, elmaradott országok csak radikalizmussal dolgozhatják le ezt a meglévő hátrányt. Eredendő hazafiatlanságát sokszor bizonyította, de leginkább két szélsőséges esetben: a darabontkormány alatt, amikor is sajtóirodai munkát vállalt, illetve az első világháború kitörésekor, amikor a bajban nem állt nemzete mellé, azaz a kezdetektől fogva a háború ellen foglalt állást.¹² Ady az örök magyar ellenzéki, a magyar faj mitikus és etikus vonzalmainak megtestesítője. Versei, és különösen pénz-versei nem a dekadencia jegyében fogantak, hanem ezekben a kapitalista világ valósága ellen lázadt. Ady elégedetlen lévén a polgári társadalommal folyamatosan lázított, így eljutott a forradalom akarásáig, felismerte a szocializmus elsőbbségét, valamint nagy megértést tanúsított a proletariátus és a parasztság szenvedései iránt. Ezzel ellentétben: lecsúszott úr volt és keserűmájú újságíró, akinek felelőtlen lázadozását nem lehet összetéveszteni a szocializmus határozott célkitűzéseivel. Ady a marxista forradalmár alaptípusának előfutára, nem a művészi-szellemi forradalomé, hanem az igazi, komoly népforgalomé. Ennek ötvenes évekbeli

12 Az 1905. januári választásokon az addig uralkodó szabadelvű párttal szemben a Szövetkezett Ellenzék győzött. Ferenc József azonban negligálva a választások eredményét Fejérváry Géza tábornagyot bízta meg a kormányzással („darabontkormány”, a szó jelentése a korban: a császári testőrség tagja) egészen 1906. április 8-áig. A miniszterelnökségi sajtóirodát Vészi József vezette, ő alkalmazta Adyt az irodán. Ady ekkori, a *Budapesti Napló*ban megjelent, a vármegyei ellenállással szembeni írásait (ázsiai állapotok, ispán-grófok, maradiság stb.) lehet úgy is értelmezni, mint darabont propagandaanyagokat. Lásd erről Kosztolányi Tibor: *Indulás*. In uő – Nemeskéri Erika szerk.: *Tessék színt vallani. Osvát Ernő szerkesztői levelezése*. 1. köt. Budapest, 2019, Gondolat Kiadó – OSZK, 104–105. p. Ady azonban 1906 előtt és után is hasonló hangnemben írt a vidéki Magyarországról.

változata szerint – és ez nem túlzás vagy vicc – Ady eljutott a munkásmozgalom, az osztályharc és a szocializmus igenléséig. Sőt: Ady egyes versei föltétlen hozzájárulást jelentenek a marxi–engelsi kommunizmushoz. Ady a századfordulón előbbre járt, mint a szociáldemokraták, csak a tízes évek végén megjelent kommunisták hoztak változást ehhez képest, a proletárdiktatúra megvalósításával ők haladták meg Ady akkori nézeteit. Ady tragédiája az volt, hogy nem lelte meg a választ azokra a kérdésekre, amelyekre végül a bolsevizmus és a kommunista párt adta meg a helyes feleletet. Adyt félelem töltötte el a történelmi Magyarország várható felozlása miatt, mert nem ismerte fel benne a történelmi szükségszerűséget és igazságot. Ady a forradalmat kívánta, a háború befejezésére pedig a polgárháborút. A szocialisták tévedésbe estek, amikor magukhoz láncolták a dekadens polgári irodalom „nyafogóit” és „tébolydaköltészetét”, és annak vezető alakját, Adyt, mivel a szocializmusnak semmi köze a polgári társadalom „betegségi kirohanásaihoz”. Értékes és ezért kikerülhetetlen költészetét el kell választani politikai publicisztikájától, és ez utóbbi esetében nem is olyan nagy baj, ha az szép lassan a feledés homályába vész. Tisza István hazafias politikája és Ady Endre hazafias költészete egy töről fakad: az ős magyar fajta szeretetéből. Tiszának és Adynak, e két fajából kinőtt óriásnak ugyanaz a végzete: mindkettő alá van vetve egy hanyatló, beteges liberális kornak. Hiába volt Ady istenáldotta tehetség, könnyű kézzel tékozolta azt el, és végül „az örület vak világában hányódott, mint egy éjszakába kikergetett titán”.

Már ebből a felsorolásból is kitűnhet, hogy Ady esetében *milyen könnyű és látszólag veszélytelen* valami eredetit vagy annak látszót, valami nagy hatásút, bombasztikusát mondani, és azt az életműből kiemelt példákkal, valamint kiragadott idézetekkel és megfogalmazásokkal alátámasztani. Az érvek és ellenérvek ütköztetése, a kiegyensúlyozott ítéletalkotás ennél jóval nehezebb feladat, de tartós eredményre minden bizonnyal csak ez vezethet. Néhány előzetes megfontolás azonban még idekívánkozik.

Mindenekelőtt ejtsünk néhány szót a teljesítmény *eredetiségéről és nagyságáról*. Az Ady halála óta eltelt, idestova több mint egy évszázad alatt ugyanis Ady, mint politikai gondolkodó értéke nemhogy csökkent volna, hanem határozottan nőtt. Az olyan igazán nagy 20. századi történetíró, akinek még a tévedései, félreértései és elnézései is grandiózusak (politikai megalkuvásairól nem is beszélve), mint amilyen *Szekfű Gyula* volt, persze már 1920-ban pontosan látta Ady politikai gondolkodói fontosságát és nagyságát, hiszen a *Három nemzedékben* közismerten külön fejezet (Két magyar sors a hanyatló korban) szól Ady és Tisza politikai teljesítményéről. Kettejük tehetségét, formátumát tehát már a Horthy-rezsimben – nem kis intellektuális bátorságról tanúskodva – egy szintre hozta.¹³ S az olyan tisztábban látó szakpolitikus számára, mint amilyen Hegedüs Lóránt volt, aki ráadásul még mindkettőjüket személyesen is ismerte, szintén nem volt kérdés ennek az egyszerű igazságnak a felismerése. Hegedüs ugyanis egy egész könyvet szentelt Tiszának és Adynak.¹⁴ A korabeli csoportképről tehát szép lassan és – tegyük hozzá – nagyrészt jogosan lekoptak a magyar birodalmi gondolat olyan képviselői, mint amilyen Rákosi Jenő, Bartha Miklós vagy Hoitsy Pál voltak. Sorra lemaradtak továbbá a tiszteletre méltó, korukban nagy hatalmú szakpolitikusok is, mint amilyen Baross Gábor, Darányi Ignác, ifjabb Andrássy Gyula vagy Széll Kálmán voltak. Az olyan nagy tehetségű, de született vaksággal megvert politikai szélkakasokról, mint amilyen gróf Apponyi Albert volt, aki képes volt lelkes közönségét terjengős szónoklataival elkápráztatni, sőt extázisba hozni, valamint még a csillagokat is lehazudni az égről, ne is beszéljünk. S ugyancsak ne ejtsünk szót az „őszirózsás forradalom” és az ún. proletárdiktatúra szinte kivétel nélkül alkalmatlan, gyengekezű vezetőiről, politikai kalandorairól, percembereiről és senkijeiről,

13 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. 5. kiad. Budapest, 1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 366–381. p. Szekfű ugyanakkor át is színezi Ady alakját és jelentőségét. Ennek kritikáját lásd Hatvany Lajos: Ady, Tisza, Szekfű – vagy a megtévesztés tudománya. In uő: *Ady...* I. m. 723–743. p. Eredeti közlés: 1938.

14 Hegedüs Lóránt: *Ady és Tisza*. Budapest, 1940, Nyugat.

akik egy szétesett világ és egy háborút veszített, összeomló ország romjain azt képzelték magukról, hogy a sors kiválasztottjai, az élet urai és *a történelmi szükségszerűség beteljesítői*.¹⁵

Maradt tehát *Tisza és Ady*, de egyvalaki ugyancsak hiányzik a képről, és minden bizonnyal méltatlanul maradt le onnan, pontosan mutatva Szekfű és Hegedüs intellektuális opportunizmusát, valamint a két világháború közötti magyar intellektuális elit gyávaságát és megalkuvását. Igen, hiányzik a képről a polgári radikális, emigráns *Jászi Oszkár*, az amerikai Oberlin College száműzött egyetemi tanára. A csupán Tiszára és Adyra leegyszerűsített kép tehát hiányos, és ebben a formában alaposan torzít. Ady valójában csak Tisza és Jászi, csak e két óriás között, csak ebben a koordináta-rendszerben értelmezhető, és bár az nem lehet kérdéses, hogy melyikhez áll lényegesen közelebb, mint ahogy az sem lehet kérdés, hogy egyikük politikai nézeteit sem osztotta maradéktalanul. Míg Tisza és Jászi esetében a politikához vezető út a szokásos lépcsőfokokon keresztül vezetett (jogi tanulmányok, politikai kurzusok, külföldi tanulmányutak, közigazgatási tapasztalatok), bár egyáltalán nem jelentéktelen különbségekkel (családi tradíciók közötti alapvető eltérés; képviselőség az egyik, tudományos pálya és tudományos lapszerkesztés a másik oldalon), addig Ady még a jogi egyetemet sem fejezte be, politikai ismereteit a korabeli lapokból és a szerkesztőségi, kocsmai beszélgetésekből, valamint alkalmi olvasmányjaiból szerezte, de – és erről semmiképpen sem szabad megfeledkezni – mindenekelőtt a való életből, amit viszont a két politikusnál is jobban ismert. Ady némi túlzással ugyan, de *igazat* írt, amikor egyik önéletrajzában ekképp fogalmazott: „Tanítóim nem voltak, nem volt tanítókra szükségem, mert éltem, s mert nagyon éreztem az életet. Éreztem, akartam, teljes egészében, hatványán, ezért a nagy, féktelen életakarásért vizsgálnak ma fejcsóválva az orvosaim.

¹⁵ Ady sokféleképpen értelmezhető kijelentéseiről az 1918. októberi forradalomról lásd Kovalovszky jegyzeteit (Kovalovszky szerk.: *Emlékezések Ady Endréről...* I. m. 4. köt. 429–431. p.; 5. köt. 201. és 613. p.).

Mindent el akartam mondani, ami ma élő magyar emberben támadhat, s ami ma élő embert hajt, mint szíj a gépkereket. Elmondhatom ma már: a mai magyarság, kultúrmagyarság, lelkiismeretének hiszem magam, ez a lelkiismeret pedig nem lehet mindig tiszta. Hogy mit csináltam, körülbelül tudom, s hogy mit lehetne még nekem csinálni – ha lehetne – azt is.”¹⁶ Egy történész sem – legyen bár avatott és az utólagos tapasztalatok birtokában lévő – jellemezhetné jobban Adyt, valamint foglalhatná össze pontosabban, *mit is akart igazán a költő*.

Ady *politikai* teljesítménye tehát párját ritkítja a magyar históriában. Adott ugyanis egy költő, aki maga is tudja, és ezt világosan meg is fogalmazza, hogy politikai munkára ezernyi okból *teljességgel alkalmatlan*. Praktikus politikai tevékenysége szinte nulla, kimerül abban, hogy 1914-ben Jászi rábeszélésére aláírja a Polgári Radikális Párt alapító okiratát, belép a radikális szabadkőműves Martinovics Páholyba, valamint néhányszor aláír még ezt-azt, megjelenik néhány politikainak minősülő eseményen, de egyébiránt semmiféle olyan politikai tevékenységben nem vesz részt, amit mi hagyományosan a „politikus” léttel azonosítunk. Ady csak ír, újságot és verset, egy igazi politikus számára mindez csupán értelmiségi játék és magamutogatás, csak *szó, szó, szó*. Mindennek ellenére a látók számára azonnal, de a többség számára legkésőbb egy fél évszázad múlva kiderült, hogy milyen *nagy jelentőségük* van ezeknek a szavaknak, és hogy a magyar történelem és a korabeli politika értelmezése és megragadása lehetetlen az *ő szavainak* figyelembevétele nélkül. Senki sem tudott Magyarországon ilyen csekély tényleges politikai tevékenységgel, valamint ilyen kevés praktikus politikai tehetséggel ilyen magas politikai-intellektuális magasságokba emelkedni. Ady tehát egyik előképe, és egyben mintája lesz a 20. század *„értelmiségi politikusának”*, annak, aki a „hivatásos politikus” mellett vagy még inkább helyett fogalmazza meg és mondja ki a kor aktuális problémáit. Miközben az újságírás, a „szent lélek lovagjának lenni”

¹⁶ Ady Endre: Önéletrajz. I. A teljes szöveget lásd e kötetben.

számára – ma már elképzelhetetlen – ismertséget és presztízst hoz. A mai celebek csupán álmodozhatnak ilyen fokú ismertségről.

A másik előzetes megjegyzés Ady politikai és politikai gondolkodói életművének *egységére* vonatkozik. A vele foglalkozók többsége ugyanis valami homogenitást, soha nem volt egységet, egy tömbből faragottságot feltételez, amikor róla ír, de – tudjuk – ez nagymértékű leegyszerűsítése a dolgoknak. Nincs olyan politikus, politikai gondolkodó, akinél ilyen nagyfokú, ellentmondásmentes, teljes homogenitást láthatnánk, aki egy előre eltervezett úton haladna következetesen végig. Nincs tehát ez másképp Adynál sem. Kissé leegyszerűsítve a történeteket, azt mondhatjuk, hogy Ady *politikai gondolkodásában* három, egymástól élesen nem elváló periódust láthatunk: egy kezdeti, fiatalkori függetlenségi-nacionalista-protestáns szakaszt; egy középső lázadó-prófétai, polgári radikális, szocialisztikus és forradalmi korszakot sok-sok belső ellentmondással; és végül az előzőkkel gyökeresen nem szakító, de azért hangsúlyjaiban azoktól eltérő, a világháborús megrendüléstől és a megsejtett nemzeti bukástól elkomoruló időszakot, azaz a csalódások, a kételyek növekedésének időszakát, amelyben a próféatasága és a messiási hite kissé *megrendült*.¹⁷ Ez az az időszak, amikor Ady már leginkább fut a pénze után, keresi az elveszett bizonyosságot, és amikor a magyarságképe már olyan komorrá válik, hogy sötétebb már nem is lehetne. Isten segítségét, mintegy fordított Himnusz-ként ugyanis nem az áldásban, hanem a verésben kéri: „átkozott nép, / Ne hagyja az Úr veretlen, / Uralkodást magán nem tűr / S szabadságra érdemetlen, / Ha bosszút áll, gyáva, lankadt / S ha kegyet ad, rossz, kegyetlen” (*Sípja régi babonának*). Ezekre a finom különbségekre az

¹⁷ A kép még talán ennél is bonyolultabb, Veres András egyik tanulmányában (Király István Adyja. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2020. 202–223. p.) joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy Ady egész költészetét a nagyfokú ambivalencia jellemzi, azaz nemcsak az utolsó életszakaszban. Ravasz László szerint nem lehet beszélni Ady próféataságáról, ugyanis az igazi prófétáknál a próféataság ütközött össze a világgal, míg Ady csak „ő maga, saját érzékeny hedonista személye [...] Bús, beteg, gyöngye ember, messiást csinálni belőle nem lehet, nem szabad.” Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest, 1992, Református Zsinati Iroda, 283. p.

elkövetkezőkben nem mindig tudok figyelemmel lenni, mivel nem kronologikusan, hanem tematikusan, csomópontszerűen tárgyalom Ady politikai életművét, ezért gyakran kényszerülök bizonyos fogalmazásbeli leegyszerűsítésekre, azaz nem mindig utalok majd e három korszak kissé eltérő jegyeire.

Ady politikai és politikai gondolkodói teljesítményét talán úgy tudjuk a legpontosabban *felmérni*, ha nem a fentiekben felsoroltakhoz hasonló általánosságokat mondunk róla, hanem négy – általunk a legfontosabbnak vélt – metszetben behatóan és körültekintően megvizsgáljuk a tényeket, azaz Ady állításait és kijelentéseit, elhelyezzük ezeket a kor politikai vitáiban, valamint érveket és ellenérveket ütköztetünk, és végül felhívjuk a figyelmet a belső ellentmondásokra annak érdekében, hogy *tisztuljon* a kép. Ez a négy metszet Ady magyarságélménye és egyben radikalizmusa, valamint Adynak a zsidósághoz, a nemzetiségekhez és a valláshoz való viszonya. Végül pedig az sem árt, ha vizsgálataink korlátaival és hatókörével pontosan tisztában vagyunk. Arra a figyelmeztetésre gondolok, amit Babits fogalmazott meg két évvel halála előtt, 1939-ben, egyik utolsó írásában. Babits ugyanis azt írja, hogy nagy veszélyeket rejt magában, ha Adyból prófétát és nemzeti vezért kreálunk, ha életművét égtájjelzőnek vagy mérföldmutatónak értelmezzük, mintha az közeli csúcs lenne *örök tévelygők* számára. „A versek – írja Babits – azonban mégiscsak versek maradnak, azaz külön világok és örök szépségek, túl a szavak prózai értelmén s a korszerű kérdéseken. Tiszta magasságokban pompáznak ők, mint a havasi virág, mely nem sokat bánja, micsoda gyógyteát főznek leveléből.”¹⁸

Második dilemma: Ady és a magyarság

18 Babits Mihály: Ady, a költő. In uő: *Esszék, tanulmányok*. 2. köt. Budapest, 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó, 622. p.

Ennek a dilemmának a megvilágításához és megértéséhez kiindulópontként egy fontos kérdést kell feltennünk: *ki beszél itt, milyen beszédmódban, milyen hangon és milyen pozícióból?*¹⁹ Erre a kérdésre viszonylag egyszerűen és röviden is lehet válaszolni: Ady Endre beszél itt félreérthetetlen egyéni hangon, Ady, a nagy hatású újságíró, a zseniális költő, aki ennek a ténynek, nemcsak hogy tudatában van, hanem erre a zsenitudatra még ezernyi formában rá is játszik.²⁰ Ezt talán legpontosabban egy Hatvany Lajosnak írt levélben ő maga fogalmazza meg: „még mindig félelmesen, bolondul, gyászosan nagy lírikus vagyok, s ebben a levélben *erről* csak egy régi mondatomat variálom: Magyarországnak, a magyarságnak ennyire exponens valakije nem volt még, mint én, és ha élőhalott leszek, vagy akármi csúnya vég ér, vagy váratlanul szép, így kell történnie, a fajtám múltja és mivolta miatt.”²¹ Ezt bizonyítva – és Hatvany korábban megfogalmazott kétségeit eloszlatni akarva – írta meg minden bizonnyal egyik legnagyobb versét, a *Hunn, új legendát*:

[...] Messziről és messzire megy ez élet

19 A beszédmódok fogalmáról és jelentőségéről lásd Takáts József: *Eszmék, beszédmódok vagy szövegek? Előadás a politikai eszmetörténet-írás módszertanáról*. In uő: *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2014, Osiris, 9–27. p.; uő: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007, Osiris.

20 Dr. Both István (1862–1931) Ady zilahi kollégiumi latin tanára visszaemlékezésében (Emlékezés Adyra. In Dóczy–Földessy szerk.: *Ady-Múzeum...* I. m. 2. köt. 151–158. p.) a következőket írja: „Két ellentétes, de közös forrásra visszavezethető tulajdonságot láttam én egyesülni az Ady egyéniségében. Nagyra tartotta önmagát, főképpen, mint költő, s ennek a túltengőnek látszó (de lényegében jogos) öntudat megnyilatkozásaival maga ellen hangolta az emberek egy részét, főképpen a költőket, vagy egyik-másik költővel feltűnőbben rokonszenvezőket. Ezen az alapon aztán támadták, lekicsinyelték, nem szerették, akik nem ismerték. És megismerni nem is akarták. Csak gáncsolással vettek róla tudomást, mint emberről, mint költőről egyaránt.” Both Ady másik kiemelendő tulajdonságának az őszinteséget nevezi. (Uo. 154. p.) Kovalovszky Miklós Ady „önistenítésének” dokumentumait filológiai módszerekkel mutatta ki, és pszichológiai alapon ezt összefüggésbe hozta a költő önbecsüléshiányával, megalázkodásaival (Kovalovszky szerk.: *Emlékezések Ady Endréről...* I. m. 4. köt. 427–428. p.).

21 Ady Endre levele Hatvany Lajosnak. 1913. április. Lásd e kötetben.

S csak: élet ez, summája ezrekének,
Örök, magyar határ-pör, meg nem szakadott.

S életük ez a mérsékelt csodáknak,
Mikben mégis ős állandóság vágat,
Hunn, új legenda, mely zsarnokin életik.

Másolja ám el életét a gyöngé,
Fúrja magát eléltén a göröngybe,
Voltom, se végem nem lehet enyhe szabály.

Ha ki király, Sorsának a királya,
Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja,
Hogy tempóz Arany s Petőfi hogy istenül.

Nekem beszédes költő-példák némák,
Sem a betelt s kikerített poémák,
Sem a mutatványos fátum nem kenyerem.

Bennem a szándék sok százados szándék,
Magyar bevarás, Úrverte ajándék
S lelkem: példázat, dac-fajok úri daca.

Zsinatokat doboltam, hogyha tetszett
S parancsoltam élükre seregeknek
Hangos Dózsát s szapora Jacques Bonhomme-ot.

Százféle bajnok mássá sohse váltan,
Ütő legény, aki az ütést álltam:

Így állva, várva vagyok egészen magyar.

Vagyok egy ágban szabadulás, béklyó,

Protestáló hit s küldetéses vétó:

Eb ura fakó, Ugocsa non coronat.

[...]

A tolakodó Gráciát ellöktem,

Én nem bűvésznék, de mindennek jöttem,

A Minden kellett s megillet a Semmisem.

Én voltam Úr, a vers csak cifra szolga,

Hulltommal hullni: ez a szolga dolga,

Ha a Nagyúr sírja szolgálakat követel.

Adyt mind verseiben, mind pedig prózájában rendkívüli módon foglalkoztatta *a messiáshit, a biblikus prófétai és apostoli lét, a Kasszandra-szerep, a küldetéses ember problémája*, és ezeket az írásokat olvasva aligha lehet bárki számára kétséges, hogy ennek az érdeklődésnek személyi okai voltak, és összefüggött Ady mélyen átélt protestáns tradícióival. Ady azonban elsősorban a saját sorsát akarta megfejteni és értelmezni ezáltal, azaz a messiási szerepet a saját sorsára is

értette, arra is kivetítette.²² Ez a nietzschei hatásokat sem nélkülöző prófétai, messiási hang – mindmáig – sokakat megbotránkoztat, sokakat sért, sokakat elidegenít költészetétől, de míg a költészetben, az irodalomban, tehát a fikció terepén mindez elfogadható, csupán ízlés kérdése, hiszen ez *egyike* a lehetséges beszédmódoknak, bár ez még ott is gyakran kisebb-nagyobb ellenállásba ütközik, elég, ha csak Babits, Karinthy és főleg Kosztolányi Ady-értékeléseire utalunk, addig a politikában valóban *problematikus és életveszélyes* ez a szerep.²³ Később még anakronisztikusabbá vált ez a beszédmód, mint ahogy azt Pilinszky János pontosan megfogalmazta, mondván, hogy a koncentrációs táborok világa és a kis didergő molekulára redukált ember után „mit kezdünk Ady királyi pózaival”.

Ugyancsak *minimum megkérdőjelezhető* Adynak az a meggyőződése, amelyről Fülep Lajos híven beszámol, miszerint ő lenne *az utolsó eleven magyar*, miközben azt jogosan érezhette, hogy benne „fájának fátuma és kínja él”.²⁴ A politika azonban, amely – ahogy azt Kossuthtól megtanultuk – egyrészt

22 Erről a messiási sorsról és szerepről lásd korai cikkeit (Húsvét [1901. ápr. 7. lásd e kötetben], Egy cinikus ember meséi [1901. nov. 5. lásd e kötetben] Betlehem néma [1901. dec. 25.], Egy ravatalnál [1902. márc. 21.], Nagypéntek [1902. márc. 28. lásd e kötetben] stb.), illetve több versét (Áldomás [1900], Lelkek a pányván [1905] Korán jöttem ide [1905], A magyar Messiások [1907], Akármilyen csúnya élet [1910] stb.). S erről beszél Füle Lajos is Ady éjszakái és éjszakája című hiteles visszaemlékezésében: „én nem a magamé vagyok, nem magamért vagyok, engem küldtek – ennek a nyomorult népnek a riasztója vagyok [...] de az én magyarságom nincs már sehol énrajtam kívül – a népben van, de benne nem él, mert nem tudatos, néma, én látom, érzem benne, ő nem tudja, nem érzi önmagában – ezért nem látná bennem se – ez nincsen sehol rajtam kívül – én vagyok az utolsó élő magyar.” (In uő: *Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok, 1920–1970.* Budapest, 1976, Magvető, 71–72. p.)

23 Karinthy Frigyes: Ady Endréről. *Nyugat*, 1909. 10–11. sz. 560–562. p.; Babits Mihály: Tanulmány Adyról. [1920]. In uő: *Esszék, tanulmányok...* I. m. 1. köt. 667–692. p.; Kosztolányi Dezső: Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről. *A Toll*, 1929. július 14. 7–21. p.

24 Lehetséges egy másfajta olvasata is annak, amiről Fülep beszámol, nevezetesen, hogy Ady áldozatnak és egyben muszáj-Herkulesnek érezte magát a magyarság ügyében: „már minden hiábavaló, ezt a népet már megölték, testben-lélekben, itt nincs föltámadás – de belenyugodni se lehet, én nem nyugodhatok bele, ha mindenki belenyugszik is, én nem tehetem – meg kell mondanom, hogy mindenki meghallja, de úgy nem lehet.” Fülep Lajos: Ady éjszakái és éjszakája. In uő: *Művészet és világnézet...* I. m. 68. p.

exigenciák tudománya, tehát a „környülállások”, az adott pillanatnyi helyzet által kikövetelt vagy lehetséges követelmények és megoldási módok számbavétele és azok kihasználása. Másrészt a politika mindig *rész* szerint való, parciális, ugyanakkor eredendően *plurális*, tehát több erő összeütközéséből és versengéséből előálló jelenség, még a legkeményebb diktatúrákban vagy a legsilányabb és legvisszataszítóbb autokráciákban is. Ezen a terepen tehát ez a hang és ez a beszédmód – finoman szólva is – problematikus, teljesen függetlenül annak baloldali vagy jobboldali voltától, és attól is, hogy a jövő mennyire igazolja később ezt a víziót és kitüntetett szerepet. De ellentmondást jelent ez Ady nézetrendszerében is, nem lehet ugyanis valaki *egyszerre messiás* és egy *demokratikus* politika és társadalom követelője. Mint ahogy nem lehet valaki egyszerre történelmi jogon szerzett „úr”, sőt „nagyúr”, és egy demokratikus társadalom állampolgára.²⁵ Már itt nyomatékkal hangsúlyozni szeretném, hogy ez a „születési-nagyúri” mentalitás és gondolkodásmód általában a jobboldalon virágzik, a baloldalon rendkívül ritka, és már ez a nem jelentéktelen különbség is kisebb-nagyobb árkat húz Ady és a polgári radikálisok közé.

Ady életművében mélyen összefügg ez a messiási, prófétai tudat a magyarság, mint fajta, mint nemzet, mint nép (Adynál is ezek a fogalmak sokszor szinonim jelentésűek) sorsával. Messiásnak, különösen magyar messiásnak lenni, amelyet sokkal tragikusabbnak és kilátástalanabbnak látott másoknál, egyszerre volt rá mért történelmi-politikai kötelezettség, – ha úgy tetszik – hivatás és sors, és egyszerre kissé narcisztikus szerep.²⁶ De volt ennek a tragikussá formázott

25 Ezt már Kosztolányi is éles szemmel vette észre híres-hírhedt Ady-cikkében: Ady szintén demokrata, de túlon túl sokat emlegeti, hogy úr is, Ond vezér ivadéka.” (Az írástudatlanok árulása... I. m.). Kosztolányi és Ady viszonyáról lásd Veres András könyvét (*Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény*. Budapest, 2012, Balassi).

26 Ennek a tragikus magyar messiási szerepnek a legszebb megfogalmazását lásd A magyar Messiások [1907] című versében „[...] Ezerszer is meghalnak / S üdve nincs a keresztnak, / Mert semmit se tehettek, / Óh, semmit se tehettek.”

sorsnak és szerepnek számára pozitív, felemelő oldala is, ahogy azt a *Két tanár úr* című novellájában pontosan megfogalmazta: „Úgy vélem néha – írja –, hogy jó, szép áldott dolog beleszületni egy kicsi népbe. Az ember sokat szenved legalább, de meg sokat is kell hinnie. Jó ez, áldott ez. Több az életnek, mint egy meghízott, nagy népbe cseppenni, s észre se venni, mint élte ki magát az ember.”²⁷

Ezekben a fenti kiemelt megfogalmazásokban tehát együtt van az életmű két legfontosabb eleme: *a költő-zseni és a magyarság sorsát mélyen átérző vátesz és messiás*. Ezzel Ady egy sajátos, csak rá jellemző egyéni hangot és egyedi beszédmódot tudott kialakítani a maga és közönsége számára, amely gyökeresen különbözött a korszak két meghatározó beszédmódjától és politikai stratégiájától, tehát mind a 67-es szabadelvűtől, mind pedig a függetlenségítől, és – kisebb mértékben – a másik, egyelőre periférián lévő kettőtől is, tehát a szociáldemokratától és a polgári radikáltól. A kis létszámú, perifériális helyzetben lévő, nagyrészt zsidó vagy zsidó származású, a hivatalos Magyarország által idegennek és kozmopolitának tartott, 1918–1919-ig soha komolyan nem vett polgári radikálisoknak úgy kellett Ady, mint egy falat kenyér, ő bátran szavakba önthette ugyanis azt, amit ők nem, vagy legalábbis ezen az Ady által használt radikális nyelven soha nem mondhattak ki. E nemzedék azonban, és különösen a fiatalok galileista nemzedéke, a szociáldemokratákról már nem is beszélve, már kilépett a *nemzeti paradigmából*, ami Ady számára még *szent és sérthetetlen volt*.²⁸ Míg tehát Ady egy régebbi típusú nemesi nacionalizmust akart felváltani egy modernebb patriotizmussal, miközben a sovinizmusnak minden válfaját tagadta, tehát *a magyar nemzettudatot akarta megújítani és modernizálni*, addig ezek a

27 Ady Endre: *Két tanár úr*. In *Ady Endre összes novellái*. Szerk.: Bustya Endre. Budapest, 1961, Szépirodalmi Könyvkiadó, 116. p.

28 A galileisták tevékenységének értékeléséhez lásd Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története (1908–1919)*. Budapest, 2017, Napvilág.

csoportok egyszerűen zárójelbe tették ezt a kérdést egyfajta kozmopolitizmus jegyében.

Mielőtt elmerülnék a kor politikai viszonyainak boncolgatásában, és a magyarság történeti-politikai stratégiai szempontjából jelentős típusok elemzésében, a messiási-prófétai tudat és beszédmód mellett Ady még egy jellemvonását és attitűdjét szükséges előzetesen kiemelni, mégpedig Ady *forradalmiságának* problémáját. Problémáról beszélek, mert bár aligha lehet kérdéses, hogy Ady lelki beállítódásának, mentalitásának és gondolkodásmódjának ez az egyik leglényegesebb eleme, tehát az ellenszegülés, a dac, a nyakas gög, a kishemesi dölyf, a lázadás. A forradalmiság tehát nála nem a marxista irodalomtörténészek és ideológusok találmánya, egyáltalán nem magára öltött szerep és még kevésbé póz, okai és tényleges tartalma azonban korántsem egyértelműek és világosak. Lehetséges, hogy itt nem is kellene sokat időzni, e kijelentésen túl sokat lamentálni, okait hosszasan kutatgatni, csupán megállapítani azt a tapasztalati ténytet, hogy vannak *tradicionális-konzervatív*, status quo beállítódású és gondolkodású emberek, akik szeretik a megszokottat, a hagyományosan kialakultat, és félnek, ha nem egyenesen rettegnek minden újtól, a hirtelen változásoktól semmi jót nem remélnek. A forradalmiságot eltévelyedésnek, betegségnek tartják, a radikális változtatóktól pedig úgyszólván kiütést kapnak. Gondolkodásukat a „csak rosszabb ne legyen” elve irányítja. Ezzel szemben állnak azok, az egyszerűség kedvéért nevezzük őket *óvatos reformereknek*, akik egyrészt unalmasoknak vagy gyáváknak találják a konzervatív mentalitásukat, másrészt felelőtleneknek a forradalmárokat. Ők csak akkor állnak a változás mellé, ha abból pozitívumot remélnek mind a maguk, mind pedig a társadalom számára. S végül vannak a *progresszívek*, akiket szinte megőrjít a változatlanság, unalmasnak találva az életet, akik a falusi csöndet és nyugalmat egy percig sem bírják elviselni, de akiket lázba hoz minden ismeretlen. Akik örökösen útra készek, állandóan mennének, haladnának, felfedeznének, és akik könnyen alkalmazkodnak minden újhoz. E

kategórián belül külön altípust alkotnak azok – ők a magyar intellektuális életben, részben a magyar politikában az elmúlt egy évszázad alatt néhányszor jelentős szerepet kaptak –, akiket *lázadó nyughatatlanoknak* vagy *örök elégedetleneknek* nevezhetünk, akik az élő fába is belekötnek, semmi sem elég jó nekik, önmagukon kívül semmivel sem elégedettek, kíméletlen kritikájuknak bárki célpontja lehet, aki egyedülinek beállított ideáikat, vélt vagy valós érdekeiket sérti. És végül a progresszíveken belül vannak olyanok, nevezzük őket *intellektuális és tényleges forradalmároknak*, akik nem egyszerűen „modernnek akarnak lenni mindenestül”, és beletörődéssel, elfogadással vagy örömmel alkalmazkodnak az újhoz, hanem magukban hordozzák az újszerűt, a szokatlant, a modernet, akik tehát maguk idézik elő a változást, azaz maguk képesek gyökeresen újat hozni, az irodalomban, a művészetben és a politikában, politikai gondolkodásban egyaránt. Nem véletlen tehát, hogy Ady számára annyira fontos volt Petőfi példája, akinek a neve és műve talán a leggyakrabban tér vissza publicisztikájában. Ady ugyanis akárcsak Petőfi egyrészt *fiatalsága okán*, másrészt *alkatilag az intellektuális forradalmárok* kategóriájába tartozott, akik nem azonosak a tényleges forradalmárok típusával. Ennek az egyszerű ténynek a tudomásul nem vétele önmagában is alkalmas Ady életművének és politikai gondolkodásának a félreértésére és meghamisítására. Hogy azután tudunk-e kezdeni ezzel valamit, érdemes-e ennek okait hosszasan kutatni (az irodalmi lázadás átvitele politikai síkra; a zsidó környezet hatása; az elszegényedett dzsentri tudatos vagy tudattalan lázadása; a Babits Mihály által éles szemmel észrevett dac, az Ady által is megfogalmazott „dac-fajok úri daca” stb.), vagy csak egyszerűen meg kell állapítanunk, hogy az egyik ember ilyen, a másik pedig olyan, és hogy valaki valamiért ebbe vagy abba a kategóriába tartozik, de a végső okok minden esetben örök titkok és talányok maradnak.²⁹ Ezért nem sok értelmét látom annak, amikor erre egyesek politikai stratégiát

²⁹ A figyelemre méltó Babits-szöveg és -értelmezés keletkezése ideje 1909! Babits Mihály: Ady. In uő: *Esszék, tanulmányok*. I. m. 1. köt. 82–86. p.

építenek, Ady életművét ennek alapján korszakolják vagy politikai minősítéseket használnak ezzel kapcsolatban. Az egyik típust a „Sátán katonáinak” vagy „ködlovagoknak”, míg a másikat „ósviákok és maradiak seregének” nevezik, ennél talán bölcsőbb dolog tudomásul venni: a világ márpedig így van berendezve, nem sokat tudunk ezzel kezdeni. Ady mindenesetre egy dologban alaposan tévedett: az irodalmi forradalom minden további nélkül nem vihető át a politikára és a társadalomra. E két létszféra alapvetően *másképp* viselkedik a forradalmi változásokkal szemben. Az irodalomban, egy Dante, egy Shakespeare, egy Ibsen „forradalmat” hozott, majd minden előzőt zárójelbe tett, és kétségkívül ilyen mű volt Ady 1906-os *Új versek* című kötete is. Attól kezdve már nem lehet ugyanazon a nyelven beszélni, és a léptékváltás – a kiátkozások és nagy ellenállások dacára – viszonylag gyorsan lezajlott. A politikának, nem is beszélve a gazdaságról vagy a társadalomról, azonban más az idődimenziója, és az évszázadok alatt kialakult tradíciók miatt az átalakulás nemcsak lassúbb, hanem kevésbé radikális is. Az *irodalmi modernitás* Magyarországon a 20. század első két évtizedében az irodalomban és a kultúrában áttört, sikeres projektnek bizonyult, míg a politikában és a társadalomban ez az áttörés még váratott magára. Babits és Kosztolányi kezdetben Adyt csupán „kiálthatatlan és üres poseurnek” látták, de később Babits, de részben Kosztolányi is rádöbben, hogy Adynak mégis sikerült az irodalmi modernitást és a magyarságot különleges egységbe forrasztania.³⁰ Ady meg volt arról győződve, hogy a „csodálatos, áldott vihar hírnökei és szent sirályai” után „jön a nép”, azaz az irodalmi-intellektuális forradalmat szükségszerűen követi a társadalmi és politikai revolúció. De 18–19-ben még nem a nép jött, hanem csupán a nép nevében fellépő álmodozók és akarnokok, hogy az erőszak új prófétáiról már ne is ejtsünk szót.

30 Kosztolányi Dezső levele Babits Mihályhoz. 1906. február 19. Buda Attila szerk.: *Kosztolányi Dezső levelezése I. 1901–1907*. Pozsony, 2013, Kalligram, 439–447. p. Babits Ady értékeléséhez lásd Gál István szerk.: *Babits Adyról. Dokumentumgyűjtemény*. Budapest, 1975, Magvető.

Ha a végső okokat nem is, de az állítás igazát, azaz Ady valóban lázadó, forradalmi alkatát megvilágító néhány példát viszont talán érdemes felidézni. Hegedüs Lóránt a már idézett *Ady és Tisza* könyvében az 1903-as esztendőből összegyűjti Ady utalásait a közelgő változásra, és pontosan leírja azt a lázas lelki állapotot, amely Adyt ekkor jellemzi: „Máramaros talán az egyetlen forradalmi szöglete Magyarországnak”, „lázban ég a világ”, „orosztisztis ujjak lekapcsolódnak a gyilkos fegyverről, nem akarnak golyót küldeni dühöngő nihilisták csapatára”, „irtózatoss orkán pusztítja Párizst, a Föld szemé fényét. Megmozdul a Föld Zágráb alatt. Húsz-harminc helyen perzsel, pusztítja a tűzvész. Leszakad a Szamos-híd. Az iszonyat lázálmai folynak valóként Budapestre! És ma a trópus lángoló levegőjét szívjuk lankadatlan, holnap novemberi hidegben didergünk. Élnék körülöttünk még csendes lelkek. És váratlanul viharozni kezdenek...”³¹ Miközben 1903 még a „boldog békeidők” éveinek egyike, Európa és Magyarország talán egyik legcsöndesebb éve, és szinte semmi sem utal még egy közelgő forradalomra vagy háborúra. 1903-ban a magyar politika és intellektuális élet a szokásos mederben folydogál, hol vagyunk még az 1905–1906-os évek politikai zűrzavaraitól, a magyar intellektuális élet kettészakadásától, azaz a konzervatív, szabadelvű és nemzeti liberális gondolkodók (ifj. Andrássy Gyula, Apáthy István, Gaal Jenő, Gratz Gusztáv, Jancsó Benedek, Kenedy Géza, Palágyi Menyhért és mások) kilépésétől a Társadalomtudományi Társaságból, és a Magyar Társadalomtudományi Egyesület megalakulásától.³² Ebben a légkörben írja Ady a fenti sorokat, amit talán lehet azzal magyarázni, hogy a zseni korábban érzi meg a változások

31 Hegedüs: *Ady és Tisza...* I. m. 96–97. p.

32 A folyamatról lásd Litván György: A szociológia első magyar műhelye. In uő: *Magyar gondolat – szabad gondolat, Válogatott történeti tanulmányok*. Budapest, 2008, Osiris, 105–136. p.; Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A Huszadik Század társadalomszemlélete, 1900–1907*. Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó; Saád József: A magyar szociológia centenáriuma. *Szociológiai Szemle*, 2001. 3. sz. 3–18. p.; Vasvári Ferenc: A Magyar Társadalomtudományi Egyesület megalakulása. *Acta Sociologica*. 2007. 3. sz. 90–105. p.

közelgő szelét, de van egy egyszerűbb és kézzelfoghatóbb magyarázat is: ilyen volt Ady lelki alkata, minden eseménybe, mindennapi történésbe ő azt is belelátta, ami eredendően abban *nem* volt benne, azaz amit ő látni *akart*.

Ennél azonban sokkal erősebb és egyértelműbb bizonyítékok Ady dacos, lázadó, konfrontatív, forradalmi alkatára, „forradalmas lelkére” maguk a tanulmányok, a publicisztikák és a versek. 8–10 legfontosabb tanulmánya és cikke közül ugyanis a legtöbb épp ezt a kérdést boncolgatja (*Ismeretlen Korvin-kódex margójára, Magyar lelkek forradalma, Irodalmi háborgás és szocializmus, Petőfi nem alkuszik*), valamint fontosabb versei közül számtalan ezzel foglalkozik (*Csák Máté földjén, A grófi szerűn, A Hadak útja, Proletár fiú verse, Küldöm a frigy-ládát, A Tűz csiholója, Rohanunk a forradalomba* stb.), és végül az sem véletlen, hogy a magyar történelemből Ady kiket emel ki, nem kis egyoldalúsággal láttatva őket, azaz Dózsát (*La Barre – Dózsa György, Dózsa György lakomáján, Dózsa György unokája, Egyszer volt csak, Még egyszer jönne*), és a kurucokat (*A harcunkat megharcoltuk, Bujdosó kuruc rigmusa, Esze Tamás komája*). Bár Ady kuruc-versei ennél bonyolultabb képletek, de erről majd a következőkben még bőven lesz szó.

Míg a lázadó, forradalmi beállítódás, lelki alkat aligha lehet kérdéses Ady esetében, addig *e forradalom iránya, célja és mikéntje* már sokkal problematikusabb és mélyebb elemzést igényel. Itt most előzetesen csupán annyit jegyezzünk meg, hogy a fentiekben idézett fontos tanulmányai azt világosan mutatják, hogy Ady szerint Magyarországon, a „politika és a lármás együgyűség országában” sikerült egy intellektuális forradalmat sikerre vinni, és hogy ebben neki is része volt (*Magyar lelkek forradalma*). Ezt az irodalmi-intellektuális forradalmat a „megkésett, de most már sokáig nem halasztható szociális átalakulás” előfutárának látta (*Irodalmi háborgás és szocializmus*). De hogy ez az intellektuális forradalom átterjed-e a politikára és főleg a társadalomra, nos, abban már ő sem volt olyan biztos. Attól tartott ugyanis

elsősorban, hogy a politika és „a politika alján a degeneráltság és a szegénység megint elrontja a dolgunkat”, 1914-ben pedig végképp elúszni látta ezt az esélyt. Most előzetesen csupán annak nyomatékos leszögezése fontos számunkra, hogy Ady számára a forradalom – túl az irodalmi revolúción – egyszerre jelentett *magyar és szociális* forradalmat.

Aligha lehet ma már kérdéses, aki tárgyilagosan közelíti meg a magyar történelmet, hogy *a korszak legkiemelkedőbb politikusa kétségkívül Tisza István*, aki egyszerre volt – igaz, fölöttébb konok és hajthatatlan – gyakorlati politikus, és – szintén túlságosan merev és kérlelhetetlen – politikai stratégia.³³ Ady Tiszaképe, hozzá való viszonya – szemben a történeti és főleg az irodalomtörténeti irodalomban elterjedt nézetekkel – egyáltalán nem egyértelmű és egysíkú.³⁴ Egyrészt Ady pontosan tisztában volt Tisza jelentőségével, pályája kezdetén, 1901-ben ugyanis a következőket írta róla: „Hosszú évek óta legnagyobb ékessége ennek Tisza István gróf, mert a könyvbúvó embernek látszó tudós a gyepen egyike a legjobb lovasoknak és úrkocsisoknak. Valóságos univerzális tehetség. Délelőtt elnököl, ármentesítő társulatok ülésén, gazdasági egyesületekben tart közgazdasági beszédeket, délután pedig megveri kardvívásban a vívómestereket és megelőzi a versenygyepen a többi úrlovasokat.”³⁵ Ha ehhez a jellemzéshez még azt is hozzátesszük, hogy hogyan

33 A Tisza-értékelésekről lásd részletesen historiográfiai tanulmányomat (Gyurgyák János: Tisza István a jobboldali hagyományban. In Ifj. Bertényi Iván szerk.: *Tisza István, két korszak határán*. Budapest, 2016, Országgyűlés Hivatala, 213–232. p.).

34 A Tiszára vonatkozó legfontosabb irodalom: Hegedüs Lóránt: *Két Andrássy és a két Tisza*. Budapest, 1941, Athenaeum; Pölöskei Ferenc: *Tisza István*. Budapest, 1985, Gondolat; Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest, 1994, Századvég; Horánszky Lajos: *Tisza István és kora*. 1–2. köt. Budapest, 1994, Tellér; Tökéczki László: *Tisza István eszmei, politikai arca*. Budapest, 2000, Kairosz; Maruzsa Zoltán – Pallai László szerk.: *Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára*. Debrecen, 2011, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete; Pölöskei Ferenc: *Tisza István és kora*. Budapest, 2014, Éghajlat; Ifj. Bertényi Iván szerk.: *Tisza István, két korszak határán*. Budapest, 2016, Országgyűlés Hivatala. Az életmű fontos forrásai még a *Gróf Tisza István összes munkái* (Budapest, 1924–1937, Franklin), illetve a *Tisza-évkönyvek* (1922–1934).

35 Ady Endre: Tisza István s a bihari dzsentrí. *Nagyvárad Napló*, 1901. október 24. Az írást lásd e kötetben.

vélekedett Ady más kortárs politikusról, miniszterelnökről, miniszterről, azaz gróf Apponyi Albertről („pompás és veszedelmes orátor”; „se hasznos, se teremtő élet nem volt Apponyié”; ő nagy szónok, de soha életében még egy ép mondatot ki nem mondott. Alanyt, állítmányt és értelmet a gyorsírók raknak utólag a beszédjeibe”), gróf Khuen-Héderváry Sándorról („a magyar, a radikális liberális, a derék, az erős – jó vicc, ugye?”), Károlyi Sándorról („kártevő Sándor”), Széll Kálmánról („politikai szédelgő”, „oda juttatja majd a nemzet, ahová való: a rátóti tehéngazdaságba”), akkor még inkább magasra értékelhetjük ezt a jellemzést.³⁶ 1903-ban pedig arról értekeznek, hogy Tiszánál nincs „erősebb liberalizmusú” politikus Magyarországon.³⁷ A *Margita élni akar* című verses regényében „elhívott táltos, bölcs, nagy Tisza Pistának” nevezi. De még 1908-ban is leírta a következő mondatokat: „De nekünk is igazunk van, akik ha nem is szeretjük Tiszát, nem tudunk rágondolni sem magyar vérünk megmelegedése nélkül. Milyen furcsa, milyen hibás, milyen ártó, milyen dacos, milyen erős, milyen szép, milyen magyar ember. Az ő nevét tűzte oda a Sors Magyarország egyik legszerencsétlenebb elváltozásához, s ma ő hetekig korteskedik és megmutatja, hogy Biharban az lesz az alispán, akit ő akar.”³⁸ És közismert, hogy a Tisza-gyilkosságról értesülő költőt megrendítette a hír és zokogásban tört ki. Ugyanakkor tény: Ady Tiszát tartotta az ország megrontójának és rossz szellemének. Alig van olyan lesújtó és elítélő jelző a magyar szinonimaszótárban, amit le nem írt volna vele kapcsolatban (geszti Napóleon; jobb úrlovas, mint politikus; szükséges bolond; vad, geszti bolond; gyújtogató, csóvás ember; úrnak, magyarnak egyként rongy; bujtó, új, kan Báthory Erzsébet; bomlott szemű s bomlott fejű kaján; az agytalan úr; hős vezérük is veszendő, kerge kos; tévedés, gróf úr, szabad birtokot szerezni, sőt bankot és

36 Megjegyzendő, hogy a korszak hivatásos politikusai közül Adynak csak Tisza Kálmánról, báró Bánffy Dezsőről és Szilágyi Dezsőről volt valamelyest pozitív véleménye.

37 Ady Endre: Gróf Tisza István. *Nagyvárad Napló*, 1903. június 17. Az írást lásd e kötetben

38 Ady Endre: „A bihari isten”. *Budapest Napló*, 1908. január 1. Az írást lásd e kötetben.

politikát is, de a magyarság sorsát a kutya se bírta önre, ez csak csőd esetén történhetnék meg – szükségből; ez a gazember még lakolni fog stb.). Azt egészen pontosan nem tudjuk megmondani, hogy Adyt mennyire befolyásolta személyes találkozása Tiszával, hiszen dodonai az, amit a találkozó után mondott öccsének, nevezetesen, hogy nem tévedett Tisza megítélésével kapcsolatban, de talán sejthető, ez a vélemény aligha lehetett valami pozitív. Bizonyosan rontott Ady Tisza-képén az a tény, hogy Tisza kétszer is visszautasította Ady közeledését és kérelmét. Tisza ugyanis Ady párizsi útja támogatását, valamint kérelmét a közvetítésre épp a Csinszkával való házassága ügyében tagadta meg.³⁹ Mégsem a személyes mozzanat a döntő faktor. Sokkal inkább az, hogy a Tisza képviselte politikai stratégia és gyakorlat *élesen szemben állt* mindazzal, amit Ady Magyarország jelenével és főleg jövőjével kapcsolatban gondolt.

Mindenekelőtt azt kell kiemelni Tisza István politikai-társadalmi elképzeléseivel és stratégiájával kapcsolatban, hogy – szemben az általános közvélekedéssel – rendkívül *átgondolt, következetes* nézetrendszer volt, egyes részei között mind politikai, mind pedig intellektuális szempontból *csak nagyon kevés ellentmondás feszült*. Tisza méltánylandó kitartásán, hitese protestantizmusán és erkölcsi nagyságán túl azonban ez a politika végül is totálisan megbukott, mai hatása *majdnem a nullával* azonos. Ez mind rövid távra (a Monarchia és benne a történelmi Magyarország tragikus formában és mértékben történő felbomlása), mind pedig hosszú távra értendő (a liberalizmus Tisza István-féle változatának történelmi süllyesztőbe kerülése, és azt követően jobboldali és baloldali diktatúrák és autokráciák egymást felváltó sora). S ami Tiszára nézve még tragikusabb, hogy a személyes példaadásán, erkölcsi tartásán, hite melletti kitartásán, magyarságszeretetén és néhány liberális, liberális-konzervatív általánosságon túl a keretek és a körülmények gyökeres átalakulása miatt

³⁹ Lásd három levelét Tiszához (1904. március 30.; 1915. január 26.; 1915. január). In Belia szerk.: *Ady Endre levelei...* I. m. 1. köt. 142–143. p. és 3. köt. 122–123. p.

politikai életművének ma már *csupán történeti értéke van*, politikai hagyatéka a mai viszonyok között majdnem teljeséggel *halott*. A jobboldalon még a szokásos szájöblögetést se halljuk, még unalmas serlegbeszéd sincs, nincs továbbá évenkénti koszorúzáskor elmondott üres szózat, ünnepe még csak nem is „vak ünnep”, és még a „vak Megszokás” és a „süket Hivatal” se hozza koszorúit. A baloldalon pedig még arra sem méltatják, hogy időnként belerúgjanak egy jó nagyot. S az se segít a dolgon, hogy a másik két, itt elemzendő stratégia – megelőlegezve most tanulmányom lényegi mondandóját –, tehát Jászi Oszkáré és Ady Endréé sem volt rövid távon sokkal sikeresebb, és hosszú távon sem nagyon tudunk sokkal többet kezdeni velük, mint Tiszáéval. A legfontosabb dilemma Tiszával kapcsolatban talán az, hogy ha ilyen sziklaszilárd politikai hivatásetikával, valamint ilyen kimagasló politikai tudással és gyakorlattal rendelkezett, hogyan lehetséges, hogy mégis ennyire sikertelen volt? De mi is volt ez a Tisza István-féle politikai-társadalmi stratégia?

Tisza alapvetően a *status quót*, azaz az 1867-es kiegyezést mindenáron konzerválni igyekvő politikus. Nem lelkesedésből, hanem realizmusa okán volt dualizmushívó, ugyanis ebben a konstrukcióban látta az *egyedüli* garanciáját a Kárpát-medencei magyar szupremácia fenntartásának, valamint az uralkodó magyar politikai elit fennmaradásának. Tisza *két, hosszú távon összeegyeztethetetlennek bizonyult célt* akart elérni: egyfelől a nemzeti célokat megvalósítani, másfelől megfelelni a kor liberális elveinek. Tisza meg volt győződve arról, hogy a kettő közös nevezőre hozható. „De a szabadelvűség nem szolgál dogmatizmusból, nem az egyszer kiadott jelszók vak követéséből, nem a frázis uralmából áll – írja. Ne azt nézzük, benne van-e valamely eszme azon népszerű katekizmusban, mely a francia szabadelvű iskola saroktételeit foglalja magában, s a francia szabadelvű mozgalmak tépett zászlaja, hanem azt, előmozdítja-e az a nemzet fejlődését a valódi és tartós egyéni és politikai

szabadság felé.”⁴⁰ A „*haza és haladás*” dilemmáiról van tehát szó az ő esetében is, azzal a megkötéssel, hogy a „haladás” számára nem jelentett többet, mint a kor liberális elveinek való megfelelést – és ez nem is kevés. Egyrészt tehát a *legalapvetőbb* magyar célt és érdeket, azaz a történeti Magyarországot az adott formában akarta megőrizni. Ezt pedig csak és kizárólag 67-es alapon, tehát a monarchia fenntartásával lehetett elérni, így a függetlenségi párti célkitűzéseket, a sérelmi politizálást vagy eleve megvalósíthatatlannak (külpolitikai adottságok), szimbolikusnak (kardbojt stb.), vagy célszerűtlennek (vezényleti nyelv, önálló vámpolitika, önálló nemzeti bank stb.) ítélte.⁴¹ Ebben Tiszának természetesen teljes mértékben igaza volt. Mi sem bizonyítja jobban azt, hogy Tisza mennyire vette komolyan a függetlenségi és álfüggetlenségi politikai súlyát és szerepét, hogy az általa 1911-ben alapított és elnökölt *Magyar Figyelő* című lap cikkei és tanulmányai nem ellenük, hanem elsősorban a polgári radikálisok, a szocialisták és a szocdemek ellen íródtak. A lap, amelynek felelős szerkesztője Herczeg Ferenc volt, sokkal jelentősebb volt, mint ahogy az ma a köztudatban él; abban jelentős tudósok (Alexander Bernát, Cholnoky Jenő, Hegedüs Lóránt, Hornyánszky Gyula, Kenedy Géza, Lyka Károly, Malonyay Dezső, Marczali Henrik, Palágyi Menyhért, Prohászka Ottokár, Réz Mihály) és írók (Ambrus Zoltán, Krúdy Gyula, Lovik Károly, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Tömörkény István, Zilahy Lajos) publikáltak.⁴² Tiszát tehát nem lehet azzal vádolni, hogy nem vette komolyan a kor radikálisait, valamint a kultúra jelentőségét, egészen bizonyosan nem gondolta, mint oly sok politikus akkor és

40 Tisza István: Az agrárius kérdéstről. In Tökéczki László szerk.: Tisza István: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Budapest, 2003, Osiris, 325. p.

41 Tisza küzdelmeiről Apponyival, ifj. Andrássyval és Károlyival lásd Székely Tamás tanulmányát (Tisza István és ellenfelei. In ifj. Bertényi Iván szerk.: *Tisza István, két korszak határán...* I. m. 71–92. p.).

42 A Magyar Figyelőről lásd Tökéczki László: A Magyar Figyelő (1911–1918) eszméi. *Történelmi Szemle*, 1994. 3–4. sz. 239–281. p.; illetve Balázs Eszter: A Magyar Figyelő és a Nyugat. In Finta Gábor et al. szerk.: *A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései*. Budapest, 2011, Argumentum, 78–83. p.

azóta is, hogy az értelmiségnek semmi jelentősége, csak a száját jártatja és egyébként is „zsebből megvehető”. Másrészt persze az is igaz, hogy bár figyelte a kulturális átalakulást, személy szerint az új irodalmi irányzatokat, az új gondolatokat nem igazán értette, megrekedt Aranynál, süket volt a füle minden új irodalomra, a festészet újításaival szemben pedig botrányosan vak volt, miközben a modernitás ott topogott a kapuk előtt. Vannak időszakok, amikor egy politikus jogosan tarthatja a kultúrpolitikát nyolcadrangú kérdésnek, a századforduló utáni Magyarország azonban nem ilyen volt, hiszen az új világot jelentős mértékben az irodalom, a festészet, a zene nagyjai készítették elő.

Tiszának tehát igaza volt abban, hogy a korszak világpolitikai konstellációjában a dualizmus volt a magyarság számára *a maximálisan elérhető cél*, sőt a társnemzeti pozíció bizonyos tekintetben „túlgyőzelmet” jelentett. Hogy a kiegyezés, mint maximálisan elérhető cél megítélésében Tiszának és mindenkinek, aki hasonló véleményen volt, mennyire igaza volt, nos, azt mindennél jobban mutatja az átmenetileg hatalomra került függetlenségi koalíció csúfos kudarca, 1910-es választási és politikai bukása. A teljes szuverenitásban hívők, a függetlenségi eszmekörből kilépni nem akarók vagy nem tudók persze felvetik, hogy mindez csak rövid távra igaz, hosszú távon a függetlenségi eszme (kiegészítve a nemzetiségekkel való valamilyen formájú megegyezéssel) sikeresebb projekt lehetett volna. Csak azt felejtik el, hogy az adott világpolitikai konstellációban ez az opció egyáltalán *nem* állt fenn. Világos ugyanis, hogy a minden *politikai* realitást nélkülöző kossuthi föderális berendezkedés az álmok világából való volt. Pontosan tudjuk, hogy a föderális elképzelésben szereplő nemzetiségek és anyaállamaik már az elszakadás útján jártak. Másrészt egészen más dolog birtokon *kívül* megegyezésre törekedni, így az adott helyzetükhöz képest jobb körülményeket elérni akarni, és egészen más hatalmi, birtokon belüli pozícióból föderációra törekedni. A történelmi Magyarország felbomlása után, hatalmi pozícióban ugyanis ezek az országok se tettek semmit a megegyezés érdekében. Csak a legnagyobb formátumú

politikusok – nevezzük őket az egyszerűség kedvéért *államférfiaknak* – képesek arra, hogy *birtokon belül* felismerik a radikális változtatás szükségességét, és ezt képesek is végrehajtani a nemritkán értetlen és a reformoktól viszolygó politikai elittel és a közvéleménnyel.

Egyszóval a *függetlenség szép eszméje* Mohács óta – s ezt Tisza alapvetően jól látta – *lehetetlen célkitűzéssé vált*. A függetlenségi eszmével még egy probléma adódott, túl azon, hogy az adott világ- és külpolitikai keretek között irreális tervnek bizonyult. A függetlenségi eszme ugyanis kompromisszumot nem tűrő, kizárólagosságra törő elv, az a baj vele, hogy nem lehet félig megvalósítani. Lehet azt mondani, hogy hosszú távon ez a cél, de a jelenlegi körülmények között mindez nem megvalósítható, azaz eltolni akár *ad calendas graecas*, de ekkor híveinek le kell mondani rövid távon a kormányra kerülésről. A függetlenségi elv tehát az adott korszakban csak ellenzékben működhetett. Tisza és az egész magyar politikai elit számára volt még egy zavaró tényező: a magyar politikai-intellektuális elit és a magyar népesség nagy részének *mentalitása és gondolkodásmódja*. Ez pedig kétségkívül függetlenségi, „kossuthista” volt, és nem volt politikai vagy intellektuális erő, amely ezen változtatni tudott volna. A politikai érzelem és a politikai racionalitás egymástól való elválasztásához, és főleg ennek megfelelő cselekvéshez, művelt, képzett, tudatos politikai elitre és főleg iskolázott és felvilágosult politikai közvéleményre és társadalomra lett volna szükség, de ezek egyike sem volt adott – mint ahogy sajnálatosan nem áll rendelkezésre azóta sem.

A másik elv és cél, amely meghatározta Tisza politikai gondolkodását, s amelyre a fentiekben már utaltunk, a *liberalizmus* volt, mégpedig annak az a 19. századi változata, amelyik egyrészt az egyén felszabadításáról és szabadságáról szólt, másrészt az állami beavatkozást csupán reálpolitikai és erkölcsi megfontolásokból tartotta lehetségesnek, de azt az elképzelhető minimumra szorította. Az állami beavatkozásnak azon formái és mértéke, amelyek a 20.

században váltak uralkodóvá, ettől a liberalizmustól távol álltak. A történeti Magyarország eszméje és a 19. századi liberalizmus még csak-csak összeegyeztethető volt, bár ennek hosszú távon súlyos következményei voltak: a tömegek kizárása a politikából, a választójog erős korlátozása, a parlamentarizmus eszméjének kiüresedése, azaz a választási csalások, a túlhajtott korteskedés nem éppen szívmengető ezernyi praktikájának az elszaporodása. A kormányképeséget ugyanis legtöbbször csak ezeknek a praktikáknak köszönhetően lehetett fenntartani, miközben ez a gyakorlat lejáratta és kiüresítette a liberális parlamentarizmus eszméjét, annak lényegi magvát támadva meg. Ennek *hosszú távú következményei* pedig tragikusnak bizonyultak a magyar politikai kultúra szempontjából. A 20. század elejére azonban a liberalizmus, követve sajátos belső logikáját, mindenütt az általános választójog, azaz a politikai demokrácia kiterjesztése felé mozdult el. S mint ahogy ettől az időtől kezdve a liberalizmus és a politikai demokrácia kölcsönösen feltételezte egymást, úgy a múltban, mint a jelenben, ez a probléma Tisza számára feloldhatatlan ellentmondást eredményezett. Ő ugyanis sokakkal ellentétben tényleg igyekezett *komolyan venni* a liberális elveket, miközben pontosan tudta, hogy a liberalizmus *kiterjesztése* létében fenyegeti egyrészt a történeti Magyarországot, másrészt az uralkodó elitet, annak hatalmpolitikai céljait. Ezt az osztályt ugyanis Tisza – némi túlzással – azonosította a magyarsággal. Nem volt valami jó véleménye politikai szempontból az ipari munkásokról és a „falusi néptömegekről”, hiszen utóbbiakat a politikai jogok öntudatos gyakorlására képtelennek tartotta, ugyanakkor mind a nemzeti egység és a felvilágosult gondolkodás, mind pedig az emberi haladás szempontjából megbízhatatlannak vélte őket, bár a munkásság beemelésén – követve a bismarcki német példát – később legalább elgondolkodott, ha sokat nem is tett ennek érdekében.⁴³ A magyar demokrácia időszakos történetét és folyamatos

43 Tisza István: A választójog reformja és az ipari munkások. In *Tisza István összes munkái*. 1. köt. Budapest, 1923, Franklin, 199–205. p.

megszakítottságát látva – attól tartok – Tisza *mély és szomorú* igazságot fogalmazott meg, de ezt hirdetni a beköszöntő tömegdemokrácia korában egyet jelentett és egyet jelent ma is a politikai öngyilkossággal. Talán volt abban némi igazság, amit Szekfű fogalmazott meg a magyar liberalizmus homokra épültségéről. Másrészt persze az is igaz, ha egy korszakban ez a helyzet, akkor ez élesen rávilágít a mindenkori politikai vezető osztály súlyos felelősségére az elmulasztott szociális és oktatási-nevelési reformokat illetően.

Ennek következtében Tisza súlyos döntések elé került, stratégiai és taktikai szempontból is védenie kellett a dualizmus rendszerét, ott és akkor is, amikor meg volt győződve annak bizonyos szempontból való elaggottságáról és a változtatás szükségességéről. Szembe kellett helyezkednie az általános választójog és a demokrácia formáinak kiterjesztésével. Szembe kellett mennie a nemzetiségekkel, még azokkal a józan és jogos követelésekkel is, amelyek igazságtartalma mai szemmel megkérdőjelezhetetlen. Következésképpen ez a politika mind *konzervatívabb irányba* nyomta az alapvetően liberális Tiszát, és ami ennél fontosabb, a vezető politikai elitet védhetetlen pozícióba manőverezte, így fokozatosan erodálta, majd kiüresítette azt.⁴⁴ Ennek következtében elveszett az a *nagy nehezen kivívott presztízs*, amit a reformkor és a 48–49-es politikai vezető réteg halmozott fel külföldön.⁴⁵ És ennek visszaszerzése sohasem könnyű feladat, gyakran évtizedeket igénybe vevő folyamat. Tisza és a vezető magyar politikai elit a 19. század utolsó évtizedétől, és még inkább a századfordulótól kezdve legalább akkora kihívás előtt állt tehát, mint a reformkor nagy nemzedéke, de ezekre a gyökeres reformokra Tisza vagy nem tudta rászánni

44 Tisza politikájának és ideológiájának liberális és konzervatív elemeiről lásd ifj. Bertényi Iván kitűnő tanulmányát (Tisza István, egy szabadelvű világ konzerválója. In uő szerk.: *Tisza István, két korszak határán...* I. m. 9–27. p.), illetve más hangsúlyokkal Tökéczki László írását (Tisza István és a magyar liberalizmus. In Maruzsa–Pallai szerk.: *Tisza István és emlékezete...* I. m. 41–47. p.).

45 Lásd erről részletesen Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélések megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*. Budapest, 2020, Fekete Sas Kiadó. (Első kiadás: Budapest, 1986, Magvető).

magát, vagy hiányzott ehhez a politikai ereje. Ennek következtében azt mondhatjuk, hogy Tisza kétségkívül nagy politikus volt, egyenes, bátor, óriási felelősségével tisztában lévő ember, ami kortársai többségéről korántsem mondható el, *de nem olyan kiemelkedő*, mint a reformkor nagyjai. Ehhez az embert próbáló feladathoz nem tudott felnőni, és ehhez sokáig hiányzott a politikai ereje és a hátországa, társadalmi bázisa is. Csupán 1910 és az első világháború kitörése közötti négy esztendőben rendelkezett ezzel a politikai erővel, de a feladat nagyságához képest ez az idő már szűkösnek bizonyult. A *kényszerű passzivitás*, amelyre Tiszát nem kis mértékben a körülmények, illetve a vezető politikai elit többségének mentalitása kényszerítette, akiket a reformkori nagy politikai nemzedék tagjaihoz még csak hasonlítani sem érdemes, törpéknek bizonyultak, akik álomvilágban éltek, azt gondolván, hogy a dualizmus rendszere, a történeti Magyarország és az ő szupremáciájuk *örökké* tart, miközben látni, gondolkodni, és főleg cselekedni kellett volna. Az állagörző liberalizmus tartalékai tehát szép lassan kimerülőfélben voltak. Akárhogy csűrjük-csavarjuk a dolgot mégiscsak ez a nemzedék vesztette el véglegesen Erdélyt és az ország nagy részét. És felelősségüket az sem kisebbíti, hogy az utánuk következő politikai nemzedékek – egészen máig – még náluknál is kisszerűbbeknek bizonyultak. Volt tehát a magyar történelemben egy kivételesen nagy nemzedék, a reformkori politikai óriások, akiknek hatalmas teljesítményéből jórészt még ma is élünk, az őket követők pedig – beleértve legjobbjait, tehát Tiszát és Bethlen Istvánt is – *meg sem tudták közelíteni ezt a teljesítményt*. Lehetséges ezzel szemben egy másik megközelítés is, amely megértőbb ezzel a nemzedékkal szemben, és a következményeket a világháborús összeomlással és a német kérdés hatalmpolitikai megoldásával hozza összefüggésbe.⁴⁶

46 Lásd például Pritz Pál: *Száz év. A trianoni Magyarország képes története*. Budapest, 2020, Kossuth.

Tisza a víziókkal és a „szabadgondolkodással” szemben tehát a politika síkján *az egységes politikai nemzet, a realitás, a status quo, a reálpolitikai stabilitás, az organikus fejlődés és az erőfölény*, míg kultúrpolitikai szempontból a *valláserkölcsei világnézet és az államnemzeti ideál* híve és embere volt, de minden ilyen jellegű politikai gyakorlatnak egy hatalmas és elkerülhetetlen rákfenéje van, nevezetesen, ha megváltozik a világpolitikai realitás és az erőfölény máshová helyeződik, akkor az előző uralmi helyzetű szereplő nem sok jóra számíthat. És pontosan ez következett be Tisza és a magyarság esetében is. Vagy elvi politikát követünk, vagy erőre alapozottat, de ha az utóbbit preferáljuk, arra teszünk, akkor törvényszerűen a „*ki kit győz le*” elve érvényesül, és semmi garancia nincs arra, hogy mindig mi leszünk a győztes pozíciójában. Aki tehát az elvi politikát értelmiségi lázalomnak tartja, és úgy vélekedik, hogy a politika lényegét az „üllő és kalapács” metafora sokkal jobban leírja, nos, az ne csodálkozzon azon, ha egy megváltozott világpolitikai szituációban *kalapácsból egyszer csak üllővé válik*.

Tisza tehát konok következetességgel ellenállt a kor nagy kihívásainak, az általános titkos választójog kívánalmának, a torz birtokszerkezet miatt előállt maró földéhségnek, a megoldatlan szociális kérdésnek, a nemzetiségek nemzeti önrendelkezési vágyának, a modern művészeti irányzatoknak. Ezek megoldását sokszor – sok utólagos értékeléssel és váddal szemben – éppen hogy eredendő konzervatív liberalizmusa gátolta meg. A túlzás hibájába estek tehát Jásziék, amikor Tiszát mindenestül „reakciónak”, „elmaradott osztályuralmi ideológusnak”, „vollblut junkernek” nevezték. S alapvetően tévedett Szekfű Gyula is, amikor 1920-ban egyébként gyönyörű nyelvezettel azt írja Tiszáról, hogy bukása „nem lópvirág hervadása, hanem égi tetőn villámtól ütött tölgynek völgybeomlása” volt, valamint „liberális volt ugyan, végzete azonban többé nem újítást, hanem a tévútra jutott fejlődés feltartóztatását jelölte ki tragikus

feladataul”.⁴⁷ Tisza férfias bátorsága, heroikus rendíthetlensége, erkölcsi tartása tisztelet parancsol, ugyanakkor bölcs kompromisszummal *talán* többet el lehetett volna érni. S végül Tisza háborús szerepe kétségkívül *védhetetlen*, annak ellenére, hogy kirobbantásakor Adyt kivéve szinte ő volt az egyetlen, aki határozottan ellenállt a háborús hangulatoknak, hiszen pontosan tudta, hogy a győzelemmel semmit sem nyerhetünk, de a vereséggel majdnem mindent elveszíthetünk, ennek ellenére *mégsem* állt fel.⁴⁸ Ez máig megmagyarázhatatlan, a népszerű mondással ellentétben ez nemcsak politikai hiba, hanem egyben bűn is. Ezen ugyanis nem sokat segít Tisza protestáns hitéből fakadó, ugyanakkor sok sebből vérző, sok szempontból védhetetlen predesztinációs tana. Lehetnek ugyanis az ember életében kitüntetett, nagy pillanatok, amikor ellent kell állni a végsőkig, nem szabad gyengének mutatkozni, s ha pedig a sors úgy akarja, akkor *fel kell állni*. Aki pedig ezt az egyszerű igazságot nem tanulja meg a mások kárán, *maga* kénytelen végigszenvedni azt.

Jászi Oszkárnak, a polgári radikális mozgalom és párt vezetőjének eszméi és politikai stratégiája *gyökeresen ellentmondott* a Tisza Istvánéinak, de kissé eltért Ady elképzeléseitől is.⁴⁹ Jászi tisztában volt a magyar politikai realitással, ezért pontosan tudta, hogy „Magyarországon csakis a Tisza István politikai hulláján át vezet előre a demokrácia útja”. De vajon tényleg igaz volt-e ez az állítás, és főleg volt-e remény ennek megvalósítására?⁵⁰ Ezekre a kulcsfontosságú kérdésekre keressük itt a választ, mindenekelőtt azért, hogy jobban

47 Szekfü Gyula: *A három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 377. p.

48 Tisza háborúval kapcsolatos nézeteiről és háborús miniszterelnökségéről részletesen lásd Szarka László (Tisza István, a háborús miniszterelnök. In ifj. Bertényi Iván szerk.: *Tisza István, két korszak határán...* I. m. 143–163. p.), illetve ifj. Bertényi Iván (Tisza István és az I. világháború. In Romsics Ignác szerk.: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 2002, Osiris, 28–86. p.) tanulmányait.

49 A Jászi-irodalom is – bár meg sem közelíti Ady Endréét – elég terjedelmes. Lásd Gyurgyák János – Litván György: *Jászi Oszkár bibliográfia*. Budapest, 1991, MTA Történettudományi Intézet – Századvég Kiadó. A kiegészítéseket a szerző (Gy. J.) birtokában lévő kéziratos példány tartalmazza.

megérthessük Ady politikafelfogását. Jászi nézetei ugyanis talán mindenki másnál nagyobb hatást gyakoroltak Adyra, így Jászi politikai eszméinek értelmezése és rövid összefoglalása nélkül Ady megértésére a legcsekélyebb esélyünk sincs.

Kiindulásként azonban Jászi esetében is tegyük fel azt az alapvető kérdést, hogy *ki beszél itt és milyen pozícióból?* Míg Tiszánál és Adynál a válasz elég egyértelmű, addig az ő esetében sokkal bonyolultabb a helyzet, már csak életrajzi okokból is. Jászi hosszú, mintegy hat évtizedes pályájának egyes szakaszai ugyanis jelentős mértékben eltérnek egymástól, miközben az életmű figyelemre méltó egységgel bír, köszönhetően annak, hogy Jászi egész életében folyamatosan és hatalmas munkabírással, energiával, valamint szorgalommal dolgozott és írt. Bár az az új világnézet, amelyet pályája elején – politikai-taktikai szempontokat sem figyelmen kívül hagyva – *polgári radikalizmusnak* nevezett, a húszas évek elejétől pedig *liberális szocializmusnak*, és amelynek kidolgozására egész életében készült, ugyan *nem készült el* a maga teljességében, de a különböző korszakaiban publikált töredékekből valamennyire összeállítható ez a kép.⁵¹ A beszédpozíció vizsgálatakor azt a tényt nyomatékkal hangsúlyozni kell, hogy Jászit *származása* sokkal nagyobb próbatétel elé állította, mint Adyt, Tiszáról nem is beszélve, aki szinte beleszületett az elitbe és a politikusi szerepbe. Jászi ugyanis nagykárolyi zsidó orvos családból (Jakubovits) származott, és hogy ez a hátrány mit jelent, azt a mindenkori uralkodó osztályba beleszületettek sohasem fogják átérezni és megérteni, ezt csak az tudja igazán, aki maga is a perifériáról, kívülről vagy

50 Jászi Oszkár: A magyarországi reakció szervezkedése. *Husadik Század*, 1910. 1. köt. 368. p.

51 Lásd erről utószavamat (Lehetséges-e a liberális szocializmus?) az ezzel foglalkozó Jászi-kötetben (Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Szerk.: Gyurgyák János és Kövér Szilárd. Budapest, 1989, Héttorony Kiadó, 334–339. p.).

alulról jött.⁵² Jászi pályája elején hiperracionális világnézetének és érzelmi túlfűtöttségének megfelelően ennek a ténynek semmiféle jelentőséget nem tulajdonított, mint ahogy a közvélemény is szeret erről szemérmesen hallgatni, vagy egyenesen olyan közhelyeket és semmitmondó szólásokat hangoztatni, mint hogy „csak a tehetség számít”, vagy „azt, hogy a nép fia vagy, sejt, nem azzal kell igazolnod, honnan jössz, hanem azzal, öcsém, hova mégy”. Mindezekből természetesen egy szó sem igaz! Ezeknek egy ember életében talán csak az első nagy életkonfliktusokig van valamiféle valóság alapjuk, addig, míg valaki a saját bőrén meg nem tapasztalja hamisságukat. S így volt ez Jászi esetében is.

Jászi ugyanis csak emigrációjának második korszakában, Amerikában döbbsz rá ennek a származási ügynek – és tágabban a politikai választásának – a problémájára és jelentőségére. Egy magánlevélben írja le azokat *az önkritikus és őszinte* szavakat, egy igazán nagy lélek és egyéniség bizonyítékaiként, amelyektől a papír alkalmasint még ma is lángra kap: „Nagy hiba volt, hogy pártot csináltam. Mint egy szellemi irány vezére, politikai kötöttségektől menten, szabadabban és erőteljesebben dolgozhattam volna. Az emigrációban is hiba volt, hogy kezdetben egy csoport vezetését vállaltam. Újra: egyedül erősebb, biztosabb és talán hasznosabb lehettem volna. Kár volt tehát, hogy a politikába bekényszerültem. És itt belejátszik a fajiság problémája is. Sokszor eszembe jut: ha kurtanemesnek vagy akár csak paraszti sarjnak születtem volna, munkám hatása megezerszeresedett volna. S általában kételyeim vannak, hogy

52 Jászi apja Jászi (Jakubovits-Jakubowits) Ferenc (1838–1910) nagykárolyi orvos fiaként. Jászi apai nagyapja Jakubovits Manó eperjesi üvegmeister volt. Jászi anyja Liebermann Róza (1853–1931) a híres bécsi Hirsch család leszármazottja. Az alapvetően felvilágosult, eredeti zsidó vallását alig tartó család 1881-ben magyarosította nevét Jászira (az elutasított kérvényben eredetileg még a nemesi-ipszilonos forma, tehát Jászy szerepelt), illetve ekkor tért át a református vallásra. A Jászi családról részletesen lásd Repiszky Tamás: Ágas-bogas családfá. Adalékok Jászi Oszkár családtörténetéhez. *Studia Comitatus*, 29. 2004. 153–233. p.; valamint Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris, 17–32. p. Jászi saját, 1955 és 1957 között írt emlékei: Emlékeimből: szülőföldemen. In Litván György – Varga F. János szerk.: *Jászi Oszkár publicisztikája*. Budapest, 1982, Magvető, 539–591. p.

idegen faj emberének szabad-e részt venni a vezető politikai életben? Ebben a véleményemben nincs semmi szerepe a náci ideológiának, melyet természetesen mai formulázásában ostobaságnak és gonoszságnak tartok. De van benne egy residuum, mely megfontolást érdemel. A politika nagyban szimbólumok és érzelmi reakciók dolga. Az egybeforrottságot ezekkel megszerezni sok generáció munkája kell. Talán hevesebb és türelmetlenebb voltam, semmint az adott helyzetben szabad lett volna.”⁵³ A történész ehhez az utolsó mondathoz alkalmasint még hozzáteheti: a „talán” szó nélkül még pontosabb lenne a diagnózis.

Másutt a *népiekről* írván, akiket igazán nagyra tartott, azt fogalmazza meg, hogy az urak és parasztok sok évszázados elintézetlen dolgába, amely 1945-ig – de tulajdonképpen még azon túlmenően is – tartott, nem lett volna szabad beavatkoznia, mivel ez a kérdés a magyar politika egyik kulcskérdése volt és maradt. Jászi szerint tehát nem volt ildomos ebbe kívülről beleszólni, ugyanis ezt ennek a két társadalmi csoportnak egymás között kellett volna lerendeznie. Ez a „lerendezés” 1948 után – a kommunisták közvetítésével és hathatós beavatkozásával – elég kegyetlen módon meg is történt, felszámolva előbb az egyik, majd a másik társadalmi réteget is. Arról azonban nem szól a fáma, és így Jászi sem tudhatott akkor még róla, a kommunisták pedig minden bizonnyal emiatt ma is forognak még a sírjukban, hogy a magyar történelemben – paradox módon és megváltozott formában ugyan, de – a „nagyurak” mindig újratermelődnek, mint ahogy a „jobbágy-parasztok” is, e két osztály minden régi hibájával, mentalitásával és politikai vakságával együtt. A fentiekben idézett bátor önbírálat felment most engem az alól, hogy részletesen megfogalmazzam kritikus véleményemet és fenntartásaimat ezzel az eredendően baloldali életművel kapcsolatban, hiszen ezt lefegyverző őszinteséggel Jászi maga teszi meg, és méltányolni illik, ha *valaki egy ilyen önkritikára egyáltalán képes*. A

⁵³ Jászi Oszkár levele Liebermann Pálhoz. Oberlin, 1936. március 1. In Litván György – Varga F. János szerk.: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Budapest, 1991, Magvető, 370–371. p.

Jászi-életmű négy fő csomópont köré tömörül, politikai szinten a polgári radikális mozgalom és párt, illetve a minden bizonnyal menthetetlen bécsi emigrációs tevékenység, elvi szinten pedig a nemzeti államok sorsa és a föderalizmus, illetve a kommunizmus és az individualizmus harca, egy szabad (liberális) szocialista világnézet és ideológia kiépítése.

Mielőtt rátérnék ezekre a kérdésekre, illetve ezek közül azokra, amelyek témánk szempontjából most lényegesekek, szükségesnek látszik egy előzetes megjegyzést tenni az életmű egészére.⁵⁴ Jászit – akárcsak Adyt vagy Tisztát – egész életében *szenvedélyesen érdekelte és vonzotta a politika*, miközben azokban a rövid, és – tegyük mindjárt hozzá – ugyancsak sikertelen időszakokban, beleértve nemzetiségi miniszterségét is, amikor igazán közelről látta a politikacsinálás mikéntjét, végtelenül taszították az erkölcsi szempontból ugyancsak megkérdőjelezhető politikai praktikák, ha úgy tetszik, a politika „mocsossága”, „mérgezett nyilai”, az „öklök és könyökök úttörései”. Jászi tehát alapvetően értelmiségi maradt a politikai küzdőtéren, annak minden hátrányával és előnyével együtt. És ebből a tapasztalatból származnak életművének nagy ellentmondásai is. *Nem lehet* ugyanis a politikát sem tudományos, sem pedig szintiszta erkölcsi alapra helyezni, nem lehet pusztán „elvi politikát” vagy „publicisztikus politikát” folytatni, ahogy ezt ő gondolta – mindez csak *értelmiségi ábránd és vágyalom*. A politika ugyanis sajátos törvényszerűség szerint működik, amely alapvetően eltér a publicisztikától, a tudománytól, a filozófiától és a mindennapi élet szabályaitól. Az a szomorú valóság, hogy a politika vonatkozásában bizony igaznak tűnnek a magyar népdal sorai: „aki dudás akar lenni / pokolra kell annak menni / ott kell annak megtanulni / hogyan

54 A bécsi emigrációval külön itt nem foglalkozom, ennek alapvetően propagandisztikus célból történt, következésképpen per definitionem hamis, túlzó, de azért több reális elemet is tartalmazó kritikája Mályusz Elemérnek a húszas évek elején írt cikksorozata (*A vörös emigráció*. Budapest, 2015, Attraktor). Ugyancsak eltekintek most a témánk szempontjából érdektelen ügytől, a kommunizmus problémájától. Lásd erről részletesen: Jászi: *A kommunizmus kilátástalansága...* I. m.

kell a dudát fújni.” És csak a legkiválóbbaknak és a legszerencsésebbeknek adatik meg, hogy ezen a mindennapi értelemben erkölcsösnek és tisztának éppenséggel nem nevezhető terepen megállják a helyüket és *végül* még valami nemes, magasztos nagy célt is képesek legyenek elérni. Ők a mindenkori kivételes államférfiak, de a többség, akik a politikára adják a fejüket, rendszerint eltévednek ezen a hosszú, kanyargós és mocsaras úton.

Jászi tehát nem tartozott e nagy államférfiak közé, így egész életében mély csalódást érzett amiatt, hogy neki ez – szemben például a cseh Masarykkal – *nem sikerült*. Miközben pontosan tudta, hogy semmivel sem volt nála ostobább vagy felkészületlenebb. Ebben keresendő a *Jászi–Károlyi-probléma* egyik gyökere is: magam elé engedni valakit a származása miatt, akiről tudom, hogy nálam alkalmatlanabb, akiből hiányzik az erkölcsi gát, aki befolyásolhatósága miatt ide-oda csapódik, aki kevésbé látja át az összefüggéseket, és aki végül „útitársként” olyanok közé keveredik, akiktől meg kéne őt menteni, de ez végső soron képtelenség és lehetetlenség. A fentiekben megfogalmazott éles különbségtétellel azonban korántsem azt akarom mondani, hogy a „suszter maradjon a kaptafánál”, azaz hogy a politika csupán a hivatásos politikusok dolga. Nem, az értelmiségnek is van ez ügyben dolga, egyrészt a tanácsadás, másrészt a politika egyfajta lelkiismeretének lenni, harmadrészt a politikusok túlterjeszkedésre való hajlamára folyamatosan figyelmeztetni.

Jászi más szempontból is a *lehetetlenre* vállalkozott, mint minden *baloldali álmodozó*, aki egyrészt azt gondolja, hogy a politika csupán a helyes célok kitűzése, valamint hogy e célok megvalósulása érdekében kizárólagosan a *tiszta, erkölcsös és igazságos eszközök* igénybevétele megengedett. Jászi úgy vélte ugyanis, hogy az egyéni lelkiismeret parancsa nélkül homokra épül minden erkölcs és politika, és az általa elképzelt politikának nem a hatalomszerzés és hatalommegtartás volt a célja, hanem *kizárólag a közjó*. A közjóra törekvésnek valóban ott kellene lennie minden politikai mozgalom és párt mögött, *csak hogy*

a valóságban legtöbbször nincs ott. Ez mind a történeti múltban, mind pedig a mai viszonyok között inkább kivételnek, mintsem szabálynak számít. Másrészt Jászi hitt egyfelől a liberalizmus és a szocializmus, másfelől az igazi patriotizmus és az internacionalizmus *harmonikus* összeegyeztethetőségében. Harmadrészt, illúziókat kergetett akkor is, amikor osztotta azt a máig általános baloldali hitet és gondolatot, hogy a „nép felszabadítása” azonnal elhozza az áhított demokráciát, valamint egy „jobb, teljesebb és becsületesebb életnek” nyit rögvest teret. Ez így együtt egy hamisítatlan, ugyanakkor tiszteletre méltó *baloldali utópia*, ami nem vezethetett más eredményre, mint amire vezetett.⁵⁵

Mi is volt ez a polgári radikális „elvi politika”, majd az emigrációban továbbfejlesztett „megreformált szocializmus”, amely 1918 előtt olyan nagy hatást tett Adyra még ebben a kidolgozatlan formában is? Jászit leginkább négy szerző és gondolat inspirálta életre szólóan. Az egyik a ma már senki által nem ismert és idézett *Baráth Ferenc* történész-tanár volt, akinek *Nyugat-Európa és hazánk* című, eredetileg 1871-ben megjelent röpiratából Jászi számára az a gondolat volt a fontos, hogy „állapotaink olyanok, hogy rajtunk sem kormányforma-változás, sem közigazgatási, sem közművelődési reformok nem segítenek. Egész társadalmi életünknek kell gyökerében, lényegében megváltoznia, átalakulnia.” Valóban nehéz ezeket a sorokat ma, majd’ egy tucat rendszerváltozással a hátunk mögött megrendülés nélkül olvasni, és igazán megérthetjük a fiatal Jászit, hogy e sorok rá is olyan nagy hatást gyakoroltak. Most itt számunkra a „gyökeres” szó és kifejezés fontos, amely minden *valamirevaló* baloldali gondolat mélyén meghúzódik, és ne foglalkozzunk most azzal, hogy ez mennyire *lehetséges* vagy még inkább *lehetetlen* kíváncsi. Jászi tehát ebből a gondolatból indult ki: mindennek radikálisan, gyökeresen meg kell változnia, ahhoz, hogy Magyarország élhetőbb ország legyen. A hangsúly tehát a *mindennek* és a *radikálisan* szavakon van. Jászit saját megélt politikai

⁵⁵ Az enyémmel szemben más következtetésekre jutott Veres András (Jászi Oszkár utópikus szocializmusa. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1991. 2. sz. 161–177. p.

tapasztalatai is ebbe az irányba vitték: a kiegyezés utáni politika megrekedése; a liberális reformok megszakadása, talán az egyetlen egyházpolitikai reformok kivételével; a sérelmi, gravaminális politika üressége; az elavult választójog, a választások elcsalása és a nép akaratának megengedhetetlen eszközökkel való megakadályozása; a nemzetiségi mozgalmak elnyomása, igaz, csak annyira, amennyire ezt egy liberális politika megengedte; az egyházakban való csalódás stb.⁵⁶

A másik ilyen nagy hatást Jászira a reformkori politikusok tették, és különösen Eötvös József, akinek *A nemzetiségi kérdés* című műve egyik meghatározó olvasmánya volt, mint ahogy Eötvös másik fő művét, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* hosszú élete során sokszor elővette, és újra-újra értelmezte, különösen az emigrációban.⁵⁷ A harmadik ilyen hatást Herbert Spencer, az evolucionista szociológus gyakorolta rá, különösen Spencernek az a gondolata, miszerint „senki sem lehet addig tökéletesen szabad, míg mindenki nem szabad; senki sem lehet addig tökéletesen erkölcsös, míg mindenki nem erkölcsös; senki sem lehet addig tökéletesen boldog, míg mindenki nem boldog”. Ez a célkitűzés azonban, mivel ebben a világban megvalósíthatatlan, vagy doktrinerséghez, vagy teljes illúzióvesztéshez és kiégéshez, vagy erőszakos megvalósításhoz, vagy – és ezt látjuk Jászi esetében – állandó csalódáshoz, meneküléshez és melankóliához vezet.

És végül meg kell említenünk Franz Oppenheimer nevét, akit Jászi mint a *Husadik Század* szerkesztője, 1909-től kezdve rendszeresen közölt a lapban. Jászira nagy hatást tett Oppenheimer liberális szocializmusa, jóllehet taktikai

⁵⁶ Lásd erről részletesen Jászi Oszkár: Emlékeimből: szülőföldemen. In Litván– Varga szerk.: *Jászi Oszkár publicisztikája...* I. m. 539–591. p.

⁵⁷ Jászi Eötvös-képéről lásd Takáts József: Eötvös revízió. Jászi Oszkár levele az Uralkodó eszméről 1935-ben. In uő: *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok.* Budapest, 2014, Osiris, 209–226. p.

szempontok miatt ekkor még ő a polgári radikalizmus terminus mögé rejtette szocialisztikus gondolatait.⁵⁸

Most azonban témánk szempontjából nem erre a kiábrándult kései egyetemi tanárra, hanem arra a Jászi Oszkára kell koncentrálnunk, akiről Ady azt írta, hogy „Jászi Oszkár már évek hosszátán / Külömb, mintsem kezem saruját oldja. / Hitvallásom és hősőrülem / Az ő diktáló, tiszta lelkétől függ. / Ez is asszonyosság, de szívvel állom: / A Jásziság én akart ideálom.” Tehát összpontosítsunk a fiatal, optimista, magabiztos és valósággal tűzzel égő Jászi Oszkára. Jászi 1918 előtti pályafutása és gondolkodása azonban nem ellentmondásmentes, és nem ritkán csak paradoxonokban írható le. Igaz ez a valóságismeretére is. Egyrészt valóban kora politikusainál sokkal mélyebben ismerte és tanulmányozta a való életet, a munkás- és parasztkérdést, a zsidókérdést és legfőképpen a nemzetiségi ügyet. Ugyanakkor ezt a valóságot csak rögzült eszméin keresztül, ideologikusan volt képes látni, mint ahogy azt Jászi első felesége, *Lesznai Anna* pontosan megfogalmazta a *Huszedik Század* zsidóankétjára írt válaszában, szavai ugyanis leginkább férjére, Jászira illettek: „a valóságot akarja mintegy az eszéből kitermelni”.⁵⁹ Gyakorta fogalmazzák meg azt a kritikát Jászival kapcsolatban – ha ezúttal eltekintünk a „nemzet sírásója”, „hazaáruló”, „Trianon legfőbb okozója”, „a bolsevizmus szálláscsinálója”, és ezzel tökéletesen ellentétben: „az 56-os forradalom szellemi előkészítője” stb. végletes és hazug megfogalmazásoktól –, hogy bár jó szándékú, de *doktriner* gondolkodó volt. A doktrinerek azonban mereven és tudálékosan ragaszkodnak egyes elvekhez és nem vesznek tudomást a való

58 Lásd például Oppenheimer, Franz: A liberális szocializmus és egy marxista kritika. *Huszedik Század*, 1911. 1. köt. 598–600. p. Oppenheimer Az állam című munkája 1912-ben jelent meg magyarul (Ford.: Sebestyén Ede. Budapest, 1912, Révai). Jászi ezt a liberális szocialista gondolatot és ideológiát próbálta meg részletesebben kifejteni és egy könyvben összefoglalni, ami nem jelent meg, kéziratban maradt. Lásd Jászi Oszkár: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. In uő: *A kommunizmus...* I. m. 11–103. p.

59 Lesznai Anna hozzászólása. *Huszedik Század*, 1917. 2. sz. 104–109. p. A fenti megfogalmazást lásd a 107. oldalon.

életről. Jászi ebben az értelemben nem volt doktriner, tehát ez a jelző nem írja le pontosan gondolkodásának lényegét. Sokkal inkább arról van szó, amiről Lesznai beszélt. Jászi ugyanis egy olyan világnézet-ideológiának a kidolgozására tett kísérletet, amely egyrészt folytatója akart lenni a reformkori liberalizmusnak, de egyben minden olyan új, szocialisztikus-fábiánus reformeszmét is magába olvasztott, amelyek még nem veszélyeztették az óliberalizmus lényegi magvát: az ember szabadságát és a humanizmust. Hogy létezik-e, létezhet-e ilyen harmonikus társadalmat eredményező ideológia, nos, az *erősen kérdéses*, hiszen még a modern demokratikus társadalmak sem így szerveződnek, hanem magát a demokráciát az egymástól különböző ideológiák, mozgalmak és pártok ellentétei és küzdelmei teremtik meg, a diktatúrákról és az autokráciákról pedig nem is érdemes ebben a vonatkozásban szót ejteni, hiszen azok gyökeresen ellentmondanak Jászi kívánalmainak. Jászi 1919 előtti politikáját tehát ez az akkor *polgári radikalizmusnak* nevezett gondolatkör határozta meg, és ezt nevezte később liberális szocializmusnak, amikor már nem kellett a magyar politika kényszereihez alkalmazkodnia. A polgári radikalizmusnak Jászi esetében feltétlenül voltak nemzeti vonásai is: a magyar reformkori gondolkodókhoz való visszanyúlás, a súlyos nemzeti problémák megoldásának egyértelmű igénye, az alávétettek sorsával való eszmei azonosulás.⁶⁰

A *polgári radikalizmus* – ami Adyra oly nagy hatást tett – egyszerre jelentette a mindenkori Magyarország történelmének és századfordulós viszonyainak kíméletlen bírálatát; egy tudományos és publicisztikai irányzatot, amit főleg a *Huszádik Század* és a *Világ* című lapok fémjeleztek; továbbá egy speciális politikai mozgalmat, amely szinte az utolsó pillanatban, tehát 1914-ben párttá, az Országos Polgári Radikális Párttá alakult; és végül egy eredeti, új

60 Lásd erről Jászi Oszkár: *Kulturális elmaradottságunk okairól*. Klny. Huszádik Század, 1905.

„progresszív” világnézetet és ideológiát.⁶¹ Mindezek élén vagy legalábbis az első sorokban mindenütt Jászit találjuk. A mozgalom tudományos és publicisztikai teljesítménye (Jászi mellett Ágoston Péter, Braun Róbert, Csécsy Imre, Dániel Arnold, Leopold Lajos, Pikler Gyula, Polányi Károly, Somló Bódog, Szende Pál, Vámbéry Rusztem és mások) jelentős volt, hiszen az európai új szellemi irányzatokat, szerzőket és gondolatokat szinte azonnal meghonosították Magyarországon.⁶² Politikai mozgalomként azonban sokkal sikertelenebbnek bizonyult ez az irányzat, hiszen csak egy nagyon szűk, néhány száz fős, leginkább értelmiségi vagy polgári-értelmiségi csoportra volt hatással, mindenekelőtt Budapesten és Nagyváradon, ahol ez a nem kizárólag, de nagyrészt zsidó és zsidó származású réteg élt. Ha nem következik be az 1918-as nagy összeomlás, ez a maroknyi csapat aligha jutott volna kormányzati pozícióhoz, nem mintha *szellemi kapacitásban* (különösen igaz ez Jászira) nem vették volna fel a harcot a hagyományos történeti politikai osztállyal, a szociáldemokratákról már nem is beszélve.

A polgári radikalizmus, mint politikai mozgalom azonban erre a periferiális szerepre volt predestinálva. A polgárságot, még a zsidó polgárság nagy részét is taszította ugyanis a „munka nélkül szerzett jövedelmek kiküszöbölésére” tett ígéret; a klérust a heves antiklerikalizmus idegenítette el; a földbirtokosokat – és nem csak a nagybirtokosokat – a radikális agrárprogram tartotta vissza; a munkások számára a marxista ihletettségű szociáldemokraták, majd pedig

61 A mozgalomról és az irányzatról – más-más hangsúlyokkal – lásd Litván György: Bevezetés. In uő – Szücs László szerk.: *A szociológia első magyar műhelye*. 1. köt. Budapest, 1973, Gondolat, 5–46. p.; Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század” társadalomszemlélete, 1900–1907*. Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó; Szücs Zoltán Gábor: Jászi, Jászi, Jászi. *Politikatudományi Szemle*, 2004. 3. sz. 283–298. p.; G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. Budapest, 2004, L’Harmattan.

62 Pontosán mutatja ennek a csoportnak a kivételes szellemi kapacitását és erejét, hogy az 1919-es emigráció után hányan váltak világhírűekké, azaz állták meg a helyüket egy számukra idegen vagy részben idegen világban. Jászi, Hauser Arnold, Lukács György, Mannheim Károly, Polányi Károly, Polányi Mihály, Szende Pál és mások.

később a kommunisták sokkal többet ígértek; míg a hagyományos politikai elit és a dzsentri hivatalnoksereg, a parasztságról nem is beszélve, *idegenkedett* ettől a csoporttól és nézetrendszerétől. A politikai hatókör kiterjesztése ezekre a társadalmi csoportokra rendre kudarcra végződött. És minél inkább tágult a szakadék a „két Magyarország” között, és minél erősebb hullámokban jelentkeztek az antiszemitizmus különböző formái (vallási, faji-etnikai, „úri”, érzelmi), annál inkább zárultak a kapuk. Ha túlzás is volt a bölcös Vámbéry Árminnak a fiatal Jászihoz címzett figyelmeztetése („Öcsém, ennek nem lesz jó vége. Magyarországon nyugati szociális politikát hirdetni olyan, mint hentesboltot nyitni Mekkában”), mindenesetre ez a találó megjegyzés sokban és szemléletesen magyarázza a mozgalom sikertelenségét.⁶³ A viszonylagos elszigeteltségüket igazolja még az a kétségbeesett partnerkeresési láz és döntésképtelenség is, amely hol Bécs felé (lásd darabontkormány), hol a szociáldemokraták felé, hol a függetlenségi felé (Justh, Károlyi) nyilvánult meg. S ugyanez igaz Jászinak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt véleményére is, amelyről a következő fejezetben még bőven lesz szó, és amelyet szintén áthat valami hiperracionalitás, nevezetesen az a gondolat, hogy a nemzetiségi ellentétek mesterségesek, „csináltak”, azaz az uralkodó osztályok elterelő manőverei, hogy a nép figyelmét a kizsákmányolásról és az osztályelnyomásról etnikai síkra tereljék.⁶⁴

A polgári radikalizmus mint ideológia és mint politikai mozgalom volt Jászi első kísérlete arra, hogy a *marxista szocializmus* (később a kommunizmus) és a *kapitalizmus* között meglelje azt a harmadik és egyetlen járható utat és

63 Jászi Oszkár: Emlékeimből: szülőföldemen. In Litván–Varga szerk.: *Jászi Oszkár publicisztikája...* I. m. 557. p.

64 Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1912, Grill Károly. Az 1918. november 13-án és 14-én lezajlott aradi tárgyalásokról lásd Jászi visszaemlékezését (Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Napkelet, 1921. In Litván–Varga szerk.: *Jászi Oszkár publicisztikája...* I. m. 566–568. p.), illetve Szarka László kiváló tanulmányát (Iratok az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez. *Regio*, 1994. 3. sz. 140–166. p.).

lehetőséget, amely segítségével elkerülhető az a világháború, amitől leginkább tartott.⁶⁵ Ez az elmélet azonban messze túlmutatott a speciális magyar problémákon, és talán duplán illúzió volt ennek a liberális szocializmusnak a megvalósulását az *ezernyi örökölt bajtól szenvedő* Magyarországtól várni. A polgárosulás (ha úgy tetszik, a kapitalizmus) még csak éppen elkezdte az elmaradott és tradicionális Magyarországra nézve elkerülhetetlen és áldásos hatását kifejteni. Ettől a társadalomtól és a sok szempontból veszélyeztetett helyzetben lévő uralkodó politikai elitől remélni világproblémák megoldását: több volt, mint illúzió. Jászi ebben egészen bizonyosan tévedett, és hiába született volna nem-zsidónak, hanem kurtanemesnek, parasztnak, vagy akár nagybirtokos arisztokratának, ezt a programot akkor sem lett volna képes megvalósítani. A polgári radikálisok konzervatív kritikusa, Szekfű Gyula Jászi elképzeléseit, de az egész mozgalmat a „nagyási hóbort” kifejezéssel illette. A baj ezzel a Jászi-féle programmal azonban nem ez, hiszen egyrészt tiszteletre méltó az a kitartás, ahogy Jászi hosszú élete során újra és újra nekifeszül ennek a hatalmas problémának, és az sem kifogásolható, sőt csak elismerést érdemel, hogy egy elavult vagy még inkább a korban annak látszó ideológiát (liberalizmus) meg akar termékenyíteni egy modernebbel vagy annak látszóval (szocializmus), miközben az előzőnek lényegi magvát (individuális szabadság, humanizmus) megőrizni akarja. Lehetséges, hogy a *szabadság*, az *igazságosság* és a *nemzetköziség* eszméit nem lehet olyan „szintézisbe hozni”, mint amire Jászi törekedett, ugyanakkor ez a *szellemi erőfeszítés* ettől függetlenül megérdemli az elismerésünket, de legalább egy főhajtást. Az igazi probléma azonban, hogy ezt az elméleti szinten befejezetlen alkotást – akár azért, mert erre Jászi képtelen volt, akár azért, mert maga a projekt volt kivitelezhetetlen –

65 A magyar „harmadik út” teóriának nem ez volt az egyetlen megközelítése. Ezt vallotta a két világháború között pl. Németh László, valamint a népi mozgalom legtöbb képviselője is. Ez a gondolat a hetvenes évektől kezdve a szocialista Magyarországon is új erőre kapott. A különböző „harmadik út” elképzelések összevetése azonban itt most túlfeszítené az adott kereteket.

elkezdi a politika színpadán megvalósítani, azaz ráhúzni azt az egészen más problémákkal küzdő magyar társadalomra. Másrészt, kérdés, hogy egy ilyen nagyszabású, nemzetközi vonatkozású világprobléma megoldását el lehet-e kezdeni egy sok szempontból tradicionális társadalmon, és vajon ez nem egy – Jászi esetében ezt meg kell engednünk – jó szándékú, ugyanakkor *beláthatatlan következményekkel járó kísérlet-e*. Jászi liberális szocializmus elképzelése tehát *utópikus elképzelés* volt, és nem elsősorban azért, mert Magyarországon megvalósíthatatlan volt, vagy hogy nem mérte fel eléggé megvalósíthatóságának korlátait. Azért volt utópia, mert *egy harmonikusan működő társadalmat feltételezett*, és nem egy konfliktusokkal terheltet, amelyben a megoldást ezek a reálisan és sokszor megszüntethetetlenül létező konfliktusok kezelésének módja jelenti. További súlyos problémát okoz a „magyar pokol”, az „ázsiai ország”, a „legrosszabb balkáni politika” stb. jelzők és minősítések meghonosítása és népszerűsítése, amelyek talán publicisztikai és politikai stratégia szempontjából érthetőek, de köszönőviszonyban sem voltak a valósággal. Nem vette figyelembe ugyanis ez a gondolkodás azt, hogy az ország honnan indult, illetve a valós gazdasági teljesítményt sem, amely aligha kérdőjelezhető meg. Magyarország ugyanis a Monarchia keretei között ugyancsak jelentős gazdasági növekedést ért el, és különösen a vizsgálatunk szempontjából fontos 1900 és 1914 közötti időszakban.⁶⁶ Harmadrészt, vajon az a szintén tiszteletre méltó igyekezet, ami Jászit fűtötte, amikor le akarta rakni egy „nemzetfeletti közös

⁶⁶ Az egy főre jutó GDP ugyanis az 1870-es 1092 dollárról 1913-ban 2098 dollárra nőtt, tehát megkétszereződött, s ez a nyugat-európai átlagnak (3474 dollár) mintegy 60 százalékát jelentette. Bár kisebb-nagyobb módszertani és értelmezési viták vannak a szakirodalomban, de ezt a jelentős fejlődést egyikük sem kérdőjelezi meg. Lásd erről Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Budapest, 2001, Akadémiai Kiadó, kül. 2.3 és 2.4. táblázatát. A témához lásd még John Komlos könyvét (*Az Osztrák–Magyar Monarchia, mint közös piac*. Budapest, 1990, Maecenas; illetve Kövér György tanulmányát (*Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó*. In Gerő András szerk.: *A Monarchia kora – ma*. Budapest, 2007, Új Mandátum, 44–72. p.). Jásziék természetesen ezekkel az adatokkal nem rendelkeztek, mindezt nem láthatták ilyen pontosan. Ugyanakkor egyoldalúan kritikus megközelítésükben figyelemre se méltatták a valós számok nélkül is jól látható „pozitívumokat”.

kultúra, egy regionális (citoyen) közösségtudat alkotó-éltető bázisát”, amelyet Hanák Péter joggal nevezett *dunai patriotizmusnak*, mit ért egy olyan korban, amikor a „ki kit győz le” és „kié lesz Erdély” vált a fő kérdéssé. Ebben is, mint ahogy az előzőekben, *kettévált* az intellektuális jóakarát és tisztesség, valamint a politikai realitás és célszerűség.

Ebben a koordináta-rendszerben, Tisza és Jászi világával összevetve talán sokkal jobban érthetővé és magyarázhatóvá válik Ady politikai nézetrendszere és a magyarság sorsával kapcsolatos elképzelése. Az értelmezést eddig is, és a jövőben is két tényező nehezíti majd. Egyfelől Adynak más volt a pozíciója, mint Tiszának és Jászinak, akik hivatásos politikusok voltak, *mégpedig a legjobbak*, amit Magyarország abban a korban adhatott, miközben a politikusi átlag színvonala mérhetetlenül csökkent, különösen a reformkorival összevetve. A fenti állítás még akkor is igaz, ha egyrészt Jászi esetében egészen 1918 végéig ez a politizálás csak a hivatalos politika *perifériáján* valósult meg, másrészt Jászinál talán pontosabb a politikus-értelmiségi megnevezés használata. Ezzel szemben Ady költő és publicista volt, se nem gyakorlati politikus, se nem teoretikus, így a politikáról nem volt olyan átfogó, mindenre kiterjedő képe, mint Tiszának, vagy az elméleti szinten is képzett, jelentős politikai gondolkodó Jászinak.⁶⁷ A politizáló Ady képe *mindig is* esetlegességekkel terhelt, töredékes

⁶⁷ Ady politikai és költői életművével való legkomolyabb szembenézés kétségkívül Király Istváné volt. Ugyanakkor ez a mű sok sebből vérzik (a forradalmiság központi helyének kérdését már a fentiekben érintettük). Először is a munka nem teljes, hiányzik az 1912 és 1914 közötti időszak, de a két mű terjedelme így is mintegy kétszáz ív, ez a szövegtenger messze túl van egy klasszikus monográfia terjedelmi határain, amely következőképp a mű olvashatóságát veszélyezteti. Nem is ez a legnagyobb gond azonban a könyvvel. Király ugyanis úgy tekint a költőre, mintha Ady hivatásos politikus és forradalmár lenne. Király korszakolása ennek következtében egy külső, túlhajtott és ráerőszakolt szemponton, nevezetesen a forradalmiságon alapul. Ráadásul úgy, hogy bár annak irányultsága és formái néhány éven belül folyamatosan változnak (érzelmi forradalmiság, 1905–1908; két meggyőződésű forradalmiság, 1908–1912; plebejus-népi forradalmiság, 1912–1914; a valóság forradalmára, az imperializmusellenes forradalmiság, 1914–1918), mégis azt egyfajta linearitás jellemzi. Ez a szempont, valamint az erőteljes marxista szemlélet Királynál sajnálatosan még csak nem is „vörös farok”, hanem a mű szerves, kioperálhatatlan része, így ez maga alá temeti a mű kétségkívül értékes részeit is. Mindenekelőtt az érzékeny poétikai elemzéseket, a kor- és jellemfestő részeket (pl. Kabos Ede, Bölöni György és mások), és

és mozaikos marad, mivel Ady gyakran csak valamely politikai esemény vagy személyes ügy kapcsán fogalmazta meg éppen aktuális véleményét. Következésképp teljes, és különösen lineáris vagy egyenesen teleologikus rendszert várni tőle – mint ahogy azt például Király István elképzelte – *hiú ábránd, és egy ilyen kísérlet csak alaposan elrajzolt Ady-képet eredményezhet.* Nem kérdés, hogy Ady valóban hitt valamiféle szocializmusban, de már a századforduló utáni első években is volt ebben a szocializmushitben egyfajta menekülés a magyar valóság elől, ha úgy tetszik: valamiféle valláspótlék. „Nem: Anatole France tudja, hogy a szocializmus még nem lesz megváltás – írja például 1906-ban. – De tudja, hogy milliószor több szépség és jóság lesz a földön, mint ma. Nem szabad megtagadni az életet. Az exkluzív művészet ezt teszi. Jönniök kell időknék, mikor élet és művészet megcsókolják egymást. Küzdeni kell ezért a csókért, mert ez lesz az expiáció minden Júdás-csókért. Ez lesz az emberiség felmagasztosulása. Mikor? Talán sok ezer év múlva. Lehet, hogy soha. Mégis ezért kell élni. Egyébként nincs értelme az életnek. Meg kell ölnünk magunkat vagy összerombolni, bombázni mindent, ami van. A szocialisták arra mennek a cél felé. Ezért kell velük menni. Nem érnek oda. De egy részét az útnak megfuthatja velük az emberiség.”⁶⁸ 1916-ban – szintén Anatole France kapcsán – viszont már leírja ezeket a kiábrándultságról és

végül Király éles megfigyeléseit (pl. a modernség két elváló útja: a menekülő és a lázadó; a baloldali morál, mint lényegkeresés és szilárdságigény; a kultúrába beszabadult magyar, mint újfajta értelmiségi típus stb.). Király intellektuális tragédiája, hogy egyrészt 1945 után Révait és Lukácsot, azaz a pártvonalat próbálta meg aktualizálni Ady kapcsán, igaz, nem szolgai módon. Mindez pontosan mutatja, hogy hová vezet az a gyakori értelmiségi attitűd, amely elsősorban *a mindenkor aktuális politikának* próbál megfelelni, vagy amely egyáltalán figyelembe vesz ilyen szempontokat. Így lesz Királynál Ady a kezdeti antifeudális forradalmárból az „imperialista kor problémáival birkózó költő”, s így lesznek Ady rezignált „kétmeggyőződésű embereiből” „kétmeggyőződésű forradalmárai”. Király Ady-képeről lásd Veres András tanulmányát (Király István Adyja... I. m. 202–223. p.), illetve Gintli Tibor tanulmányának ide vonatkozó részeit (Az Ady-olvasás esélyei. In Agárdi szerk.: *Komország megindult...* I. m. 189–205. p.).

68 Ady Endre: Anatole France vallása. A szöveget lásd e kötetben.

kétségbeesésről tanúskodó sorokat: „Az Ember [...] utolsóbb a legutolsó hüllőnél, de úgy kell nekünk.”⁶⁹

Még sikamlósabb terepre visz az a szemlélet, amelyik Adyt egyértelműen politikai irányzatokhoz, vagy pláne pártokhoz akarja kötni. Ady kétségkívül a polgári radikálisokhoz, ezen belül is Jászihoz állt a legközelebb, de sohasem szabad elfelejteni, amit ő egy kicsit más összefüggésben, de erre a helyzetre is igaz módon, őszintén és találóan írt: „külön utálok, s külön nem enyhülök”.⁷⁰ Ezért tehát sem most, sem pedig a jövőben *nem várható*, hogy erről egy hiánytalan, minden részletében ellentmondásmentes, tökéletes rendszer és kép kerekedik majd ki. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nagy vonalakban, trendszerűen, a lényegre koncentrálna ez a feladat megoldhatatlan lenne. Másfelől nem kevésbé nehéz feladványt okoz az is, hogy bár Ady egyfajta politikai szintézisre törekedett, ezt azonban sohasem összegezte, nem fejtette ki a maga teljességében, alkalmasint rámutatva az egyes részek közötti összefüggésekre. Így a teljes Ady-korpuszban elkerülhetetlenül ellentmondások sokaságával találkozunk. Ez persze tökéletesen érthető és magyarázható Ady költői és publicisztikai mivoltával. És persze azzal, amit Erdélyi János mondott Petőfiről, nevezetesen, hogy „a legnagyobb elmék rendesen azok, kikben legtöbb ellentmondás, összeférhetetlen adalék mutatkozik a közrendű szem előtt”.⁷¹ De mi is volt ez az elképzelt, de ellentmondásokat sem nélkülöző szintézis, amely annyira különbözött Tisza Istvánétól, de nem volt teljesen azonos Jásziéval sem?

69 Ady Endre: Erdélyi ember bánata. *AEÖPM*, 11. köt. 128. p.

70 Ugyanezt a kettősséget fogalmazza meg Hatvany is az 1919-es Ady a kortársak között című nagyszerű tanulmányában (In uő: *Ady...* I. m. 442–443. p.). Nevezetesen, hogy egyrészt Ady „nem tartozik körbe-pártba, még ha neve szerepel is taglistán. Másrészt, „versein keresztül javarészt az ő környezetében elhangzott vitáknak, avult folyóiratokban és újságokban porosodó cikkeknek múltó tanításai viharzanak belé, örök mementóul, a magyar jövőbe.”

Ez a szintézis egyfelől a *magyarság sorsának* a megoldását, a „mit ér az ember, ha magyar” kérdésre adandó választ, másfelől a követendő stratégiát, azaz a *progressziót*, és e kettőnek egészen sajátos módon való *összekötési és harmonizálási kísérletét* jelentette.⁷² Vagy ahogy *A protestáns szellem* című korai cikkében megfogalmazza: „két hatalmas, minden magyar embert egyesíteni tudó idea”, a magyarságnak és a szabadságnak az összeegyeztetése a fő feladat. Szemben Tisza struktúra-konzervatív, de nézeteiben liberális vagy pontosabban liberál-konzervatív, a *status quót* mindenáron fenntartani igyekvő tervével – bár mindketten pontosan tisztában voltak a magyarság veszélyeztetett helyzetével és mindketten alapvetően a közelgő katasztrófát akarták elkerülni – Ady ettől *gyökeresen eltérő* stratégiával állt elő. Ady politikai stratégiája a *változásra, a progresszióra, mégpedig a gyökeres, forradalmi jellegű átalakulásra* irányult. Ahogy egyik cikkében pontosan megfogalmazta a reakciós magyarság, az olcsó nacionalizmus, a fajtenyésztés és az agrárizmussal szemben ő egyszerre akar magyar ember és kultúrember is lenni.⁷³ Grandiózus terve az volt, hogy egyfelől a vezető politikai elitet, másfelől a „hőkölés népét” *ráveszi erre a radikális lépésre*. Ady szerint ugyanis „kis országnak még lélegzetet vennie is radikálisan kell”, és ezt tartotta a magyarság számára az egyetlen lehetséges és kivezető útnak. Ez azonban *eleve reménytelen kísérlet*

71 Erdélyi János: Petőfi. In *Petőfi koszorúja. Versek, vélekedések, vallomások Petőfiről*. Budapest, 1973, Magvető, 209–219. p. Érdekesen oldja föl Ady ellentmondásait a fiatal Lukács György, misztikusnak nevezve Adyt, akinek tehát nincsenek distanciaproblémái, azaz az ő számára nincs különbség közel és távol, konkrét és absztrakt, én és világ, élmény és szimbólum között (Lukács György: Új magyar líra. In Domokos Mátyás szerk.: *A Kompország poétája...* I. m. 131. p. Eredetileg: *Huszadik Század*, 1909.). Balázs Béla pedig Adyt egyenesen a világirodalom egyik legnagyobb mítoszteremtői közé sorolja.

72 Babits Mihály nagy tanulmányában (Tanulmány Adyról. In Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok...* I. m. 1. köt. 667–692. p.) ezt már 1920-ban észrevette, amikor arról ír, hogy Adyban a nemzet egyszerre gyászolhatja a forradalom és a nemzeti öntudat, a nemzeti szabadság, a fajiság költőjét, az „utolsó nemzeti költőt”. Fülep Lajos pedig, aki nagyon jól ismerte Adyt, ehhez a kettőhöz (magyarságtudat, korlátlan szabadságvágy) még kettő jellemző tulajdonságot illeszt (én-tudat, éles ész). Lásd Fülep Ady éjszakái és éjszakája című tanulmányát (In uő: *Művészet és világnézet...* I. m. 44–77. p.).

73 Ady Endre: Egy tárcacikk. [1902. március–december] In *AEÖPM*, 3. köt. 168. p.

volt, egyrészt az uralkodó politikai réteg vaksága, színvonaltalansága és eltérő érdekei, másrészt mind az uralkodó elit, mind pedig az alávetettek történelmi tradícióinak teljes figyelmen kívül hagyása miatt. De hogy Adyban a kezdeti években éltek ilyenfajta illúziók, azt jól mutatja az őt jól ismerő barát, Bölöni György egyik igaz megjegyzése, miszerint a század első évtizedének második felében a költő nem akart örök ellenzékben maradni, be szeretne volna venni magát ellenségei táborába, vágyta őket is meghódítani.⁷⁴ Az persze más kérdés, hogy az az éles, néhol durva hang, amelyet megütött velük szemben, mennyire volt *célszerű* egy ilyen projekt kivitelezése szempontjából.

Ady túlzásokkal terhelten és taktikai szempontokat figyelmen kívül hagyva ugyan, de *alapvetően helyesen* látta a történelmi-politikai elit színvonalát, viszont kétségkívül *illúziókat* táplált mind a – valóban megnyomorított és megszorított – munkásság és a parasztság, mind pedig ezek vezetői iránt. A munkásság és a parasztság ügyét magáénak vallotta, anélkül azonban, hogy helyzetüket mélyen ismerte, vagy velük közvetlen, személyes kapcsolatba került volna. A dilemma tehát a következő volt: *vagy ráveszem az uralkodó elitet a változásokra*, ebben az esetben viszont – taktikai okokból – nem sértegethetem őket örökké. Vagy egyszer s mindenkorra leírom őket, és *alternatív megoldások után nézek*. Az alternatív megoldások száma ebben a korban azonban korlátozott volt: fiatalok, hazai nem-úri polgárság, zsidóság, nemzetiségiek, munkások és parasztok. Időközben azonban kiderült ezek egyike sem jelentett *valós* alternatívát, ők már nem a magyar nemzettudat megújítását tervezték, mint Ady, hanem egészen másfajta lehetőségeket mérlegeltek, és ennek megfelelően egészen máshol kezdtek el kereskedni. Zászlóként ugyan még szerették időnként meglobogtatni Adyt, de alapvetően már más, nem a nemzetbe való beemelés és a jogkiterjesztés útjain jártak. A parasztok – egy nagyon szűk agrárszocialista réteg kivételével – továbbra is politika alatti életet éltek, a munkások a nemzeti

⁷⁴ Bölöni: *Az igazi Ady...* I. m. 228. p.

gondolattól független tömegmozgalmat építettek, a románok pedig már Erdélyt akarták.

Helyes volt-e tehát Ady stratégiája az adott korban, és helyeselhető-e ez a metódus általában? Alkalmasint megfogalmazható jó néhány ellenvetés ezzel az elképzeléssel szemben. Mindenekelőtt az, hogy a „szélárnyék” koncepció, nevezetesen a háttérben maradni és ott csendes reformokba fogni, éppenséggel az alávetettek érdekében, talán egy kis, megosztott és rendies elemekkel sűrűn terhelt nép és nemzet számára megvalósíthatóbb, célravezetőbb és hasznosabb stratégiának tűnik, bár kétségtelenül nem annyira hősies és látványos, mint a radikális és a forradalmi. Ez a stratégia azonban egyáltalán nem zárja ki azt a lehetőséget és kívánalmat, hogy lehetnek egy nép, egy nemzet történetében *kivételes* pillanatok, amikor – ahogy azt később Bibó István pontosan megfogalmazta – az emberi méltóság védelme érdekében fel kell lázadni, *egy politikai közösségnek meg kell tapasztalnia a saját erejét*, amikor tehát egy forradalom *elkerülhetetlen és nélkülözhetetlen*. Szabó Zoltán 1956 októberében, ami szintén ilyen ritka pillanat volt a magyar történelemben, szerette Kossuthot idézni, nevezetesen, hogy a magyar népnek ebben a kivételes helyzetben két kötelessége van: *egy tömegben felállni és egyet akarni*.⁷⁵

Az alapkérdés az tehát, hogy vajon ilyen időszak volt-e a századfordulót követő évtized vagy sem? Ez legalábbis erősen *kétséges*. Adyt Jászival összekötötte tehát ennek a radikális változásnak az akarása, de míg Jászi közép-európai, európai, ha nem egyenesen világmodellben gondolkodott, Ady elképzeléseinek *középpontjában mindig is a magyarság sorsa állt*. Őt kevésbé érdekelték ideológiai megfontolások, nem vezették filozófiai-világnézeti-teoretikus célok, mint Jászit. Ady életművének egésze, beleértve tehát mind a költői, mind pedig a prózai-publicisztikai teljesítményét, nagyszabású kísérlet volt *egy újfajta*

⁷⁵ Szabó Zoltán: Küszöbről. A magyar forradalom Angliában. In uó: *1956. Korszakváltás*. Budapest, 2006, Osiris, 43. p.

hazafiság kidolgozására, amely több elemből, több kulcsmozzanatból állt. Vegyük most számba ezeket, lehetőleg úgy, hogy közben rá is kérdezzünk a valóságtartalmukra.

Adynak a kor *hivatásos politikai elitjéről lesújtó* véleménye volt, ettől az általános megítéléstől csak időnként és néhány esetben (Tisza Kálmán, Justh, Károlyi) tért el, de ezeket is részben magyarázza a fiatal Ady tapasztalatlansága (Tisza Kálmán esetében) vagy az éppen aktuális politikai taktikai szempont, nevezetesen, hogy szövetségesei, a polgári radikálisok éppen kivel kívántak együtt menni, kivel terveztek koalíciót, belátván, hogy egy nagyobb szabású átalakuláshoz az ő erejük vajmi kevés (Justh és Károlyi esetében). Ebben az ítéletben, nevezetesen, hogy a reformkor és a kiegyezés nagy politikusi-intellektuális generációja után *sokkal jelentéktelenebb politikusok* jöttek, Adynak minden bizonnyal *igaza volt*, még ha sok esetben, mint például Széll Kálmán értékelésekor, túlzó véleményt is fogalmazott meg. Ez a századfordulós nemzedék gyengének bizonyult az előző két nemzedékkel összevetve, tehát az elsővel, a reformkorival, amelyik minden tévedésével és túlzásával együtt, kétségkívül *megteremtette a modern magyar nemzetet*. És a második nemzedékkel, amelyben még ott voltak a reformkor nagy öregjei, mindenekelőtt Deák, és amely *újraalkotta a történeti Magyarországot*, valamint az országnak – a dualista rendszer miatt ugyan erősen korlátozott, de azért mégis – nagyhatalmi státust biztosított. Ezzel szemben az a politikusi nemzedék, amelyik a századforduló körül lépett a politika színpadára, *elherdálta* az ország nehezen kivívott nemzetközi presztízsét; *továbbélezte* az egyébként is kritikus nemzetiségi ellentéteket (miközben más oldalról biztosította számukra a minimális liberális szabadságjogokat); *maga ellen fordította* még azokat a nemzetiségi vezetőket is, akik lojálisak voltak a magyar államhoz; *eltékozolt* több mint félmillió emberi életet az első világháborúban (jóllehet annak nem minden felelőssége őket terheli), és végső soron *elveszítette* a történeti

Magyarországot, így több millió magyar kényszerült idegen fennhatóság alatt élni. Jól látta ennek a történeti jogon uralkodó osztálynak a legfőbb baját Móricz Zsigmond, amikor arról értekezett, hogy ez a réteg a nemzeti követelések közé próbálta becsempészni uralkodói jogát is, azaz hogy a „fajtság” számukra egyben stallumot, életet, sőt úri életet jelentett. Ezzel az általános és elítélő értékeléssel szemben kétségkívül állnak pozitívumok is: kitartás a kor alapvető liberális elvei mellett, azaz az autokráciára törekvés teljes hiánya, amelyre a magyar politikai elit mindenkor nagy hajlandóságot mutatott és mutat ma is, továbbá figyelemre méltó gazdasági növekedés, és végül a kulturális szabadság biztosítása. De a fentiekben megfogalmazott *végső felelősségben*, még a legnagyobbaknak is, tehát Tiszának és Jászinak is osztoznia kell, minden politikai és intellektuális nagyságuk ellenére.

Annak az alapvetően jogos kritikának és elítélésnek, amit Ady kifejtett, ugyanakkor van egy *nyugtalanító* vonatkozása és hosszú távú, máig ható súlyos következménye is. Ez pedig az elérendő cél érdekében használt *nyelvezet*. Bár egy költő és egy újságíró esetében ezek a sok helyütt használt túlzó és éles megfogalmazások (az oligarchikus Magyarország parádés felvonulása; magyar mágnások kocaforradalma; kopott patópálok; falusi kúriák félbarbárjai; sötétfejű kalandorok; a középkorból visszamaradt istentelen rablólovagok és csuhások; fajtalan, degenerált, feudális urak; impotens sovinszták és klerikális mezei hadak; sujtásos, félig Ázsiában élő, a nyers hús és lótej daliás korán rágódó, zsidópüfölő s frázisgyártó hazaffyak; buta mágnások, akik csak kártyázni, szeretkezni inni s pöffeszkedni tudnak; agrárius, antiszemita banda; savós, úri magyarság; lóhúspuhító nyilas sereg; kasznár értelmiség; eltartásra váró, teljesen értéktelen, munkára képtelen, tatár agyú, züllött társadalmi osztály; grófok hű nyája; gennyes ország; zsványtanya; ispáni botok országa; halálos betegségű, züllött ország; a magyar parlament kétharmad része ostoros-kocsisi nívón sem áll stb.) gyakran csupán stiláris eszközök, így részben érthetőek és

magyarázhatóak a politikai publicisztika természetéből, de hatásuk mégis *pusztító* volt az egyre inkább két részre szakadt magyar politikai és intellektuális életre.⁷⁶ Ez a kíméletlen, nyers, sokszor útszéli hang ugyanis tovább fokozódott a galileisták, a vörösök, az emigráns sajtó képviselői, majd visszahatásként a radikális konzervatívok, a fajvédők és más jobboldaliak ajkán.⁷⁷ És ez a hosszú távon mérgező, visszavonhatatlan, bántó, kegyetlen nyelvhasználat máig tart, elég bármely politikai és intellektuális lapot manapság felütni. Ennél még nyugtalanítóbb, hogy a nyelvi antagonizmus mögött fölsejlik a „társadalmi antagonizmus, a nemzet belső szétszakadásának a képlete” – ahogy azt Tverdota György éles szemmel vette észre.⁷⁸ A *pusztító* jelző tehát elsősorban erre a tragikus folyamatra utal, és egy pillanatra sem kérdőjelezi meg azt a nem kevésbé fontos kérdést, hogy az alávetettek és a kilátástalanul ellenzékbe szorultak reményvesztett, kétségbeesett és átkozódó hangját *vajon nem éppen azok idézték és idézik elő*, akik egy elviselhetetlen, velejéig hazug és visszataszító rendszert hoznak létre a mindenkori Magyarországon. Másfelől a kíméletlen nyelvezet és kritika mögött más is rejtőzött, amit Hatvany pontosan fogalmazott meg: „A destruktornak mondott Ady a pusztítás szellemeivel vívja jakobi küzdelmét, *a csillagszóró éjszakákért, az ember szépbeszött hitéért, az*

76 Arra az izgalmas kérdésre, hogy a kíméletlen ostromozás-önostorozás ellenére miért kedvelték és kedvelik mégis Adyt, Kemény István egyik figyelemre méltó esszéjében-könyvkritikájában nagyon eredeti választ adott. Nevezetesen, hogy Ady akár ostromozta a magyarságot, akár kedvébe járt, de mindig hízelgett neki, „azt sugallta neki, hogy a magyar nép Isten másik választott népe. A zsidóság rokona. Célja és küldetése van”. Kemény István: *Komp-ország, a hídról. Holmi*, 2006. 2. sz. 220–226. p.

77 Más oldalról viszont igaz, hogy a fentiekkel szemben Ady több kifejezése és szófordulata máig használatosak és beépültek a mindennapi közbeszédbe (magyar ugar, fajok cirkusza, muszály-Herkules, komp-ország, két meggyőződésű emberek, magyar Messiások, Értől az Óceánig, ember az embertelenségben, Csönd-herceg, lelkek a pányván, mag hó alatt, nekünk Mohács kell, rohanunk a forradalomba stb.).

78 Tverdota György: „Add ki jussomat: pénzt, paripát, fegyvert”. Ady magyarsága. Az előadás az Ady magyarsága és modernsége című konferencián hangzott el 2013. november 21-én. A szöveget lásd az Agárdi Péter által szerkesztett kötetben („*Komp-ország megindult...* I. m. 241–263. p.).

*életért, mely élni akar, s mely nem azért adott annyi szépet, Hogy átvádoljanak most rajta / Véres s ostoba feneségek.*⁷⁹

Ugyancsak komoly kételyek fogalmazhatók meg azzal a radikális, forradalmi, kurucos stratégiával szemben is, hogy előbb „fölgyújtjuk a világot”, de a következményekkel nem vagy csak később számolunk. Talán őszinte és megrendítő önkritikaként is olvasható Ady 1918-as verse, a *Zavaros, háborus beszélgetések (I. Két kuruc beszélget)*, amelyben tetten érhető ez a kétely és szkepszis: „Fölgyújtottuk a világot / S nem látunk egy lépést.” Egy reménytelennek tűnő, sötét korszakban szinte törvényszerű, hogy megfogalmazódnak egyfelől kemény, néhol túlzó kritikák, másfelől növekszik a megváltás iránti vágy, a kétségbeesett esdeklés és rimánkodás: „Rákóczi, akárki, / Jöjjön valahára.” Ady versei és prózai alkotásai befutották – szemben Király István lineáris fejlődésmodelljével – ezt a teljes kört a reménykedéstől a teljes reménytelenségig, a „jön az új világ, a világosság világa” lelkes hangjától a teljes kétségbeesésig.⁸⁰ Ahogy azt Tverdota pontosan megfogalmazta a mandátumát vesztett emberről, aki egy drámai pillanatban áll előttünk, „amelyben küldetésétől megfosztották, vagy amelyben ráébred arra, hogy állítólagos küldetése csak üres illúzió volt, hogy nem egy szent ügy hőse, hanem egy történelmi játszma balekja”.⁸¹ Ady tehát eljut odáig, hogy leírja: „Mégsem fordult felém orcád / Rossz csillagú Magyarország. // Sirattalak, nem sirattál, / Pártoltalak, veszni hagytál, / Mindent adtam, mit sem adtál, / Ha eldőltem, nem bízattál.”

Nem kevésbé problematikus, és *korántsem ellentmondásmentes* Ady népszemlélete sem. Mindig finom elemzésre, szétszalazásra vár ugyanis, hogy

79 Hatvany Lajos: Ady a kortársak között. In uő: *Ady...* I. m. 443. p. Eredeti közlés: 1919.

80 Lásd ezzel a gondolattal kapcsolatban Tverdota György Ady kuruc-verseivel foglalkozó írását („Rákóczi, akárki, jöjjön valahára”. Ady Endre kuruc-verseiről. *Iskolakultúra*, 2006. 7–8. sz. 34–40. p.).

81 Tverdota: „Rákóczi, akárki, jöjjön valahára”... I. m. 38. p.

amikor Ady a „magyarságról”, a „nemzetről”, a „magyar társadalomról”, a „népről” beszél („Xerxes gyáva népe”; „cigány népek langy szívű sihederje”; „gémeskút, malomalja, fokos, / Sivatag, lárma, durva kezek”; „mágnásai, hivatalnokosított dzsentrije, gazdag zsidói, agyvelőtlen polgársága, hatalmas iparlovagkasztja, írói és művészei például undorítók”; „Ma is itt ül lomhán, petyhüdten, / Fejét, jussát, szívét kobozzák, / s ha nehányan nem kiáltoznánk, / Azt se tudná, hogy őt pofozzák” stb.) tulajdonképpen kit is ért rajta: az egész magyar népet, beleértve az uralkodó rétegeket és az alávetetteket is, vagy csak az előbbit. Mert az kétségtelenül igaz, hogy a korban Adynál kevesen ismerték jobban a magyar politikai elit és a nemesi-kisnemesi eredetű dzsentri, valamint az értelmiségi-hivatalnoki honorációr társadalmi rétegek gondolkodásmódját, attitűdjét és mentalitását. Itt ugyanis Ady – Tverdota György találó kifejezésével élve – a *birtokon belüliség öntudatával* szólalt meg, és fejtette ki a többséggel élesen szemben álló *oppozíciós* nemzettudat-koncepcióját. De az már korántsem ilyen bizonyos, hogy Ady ugyanilyen mélységben, ugyanilyen érzékenységgel és történelmi tudással fogta fel és értette meg, hogy mit is gondol és akar a polgárság, a munkásság és a parasztság, vagy legalábbis ezek vezetői, a nemzetiségekről már nem is beszélve. Ezeket a korlátokat és ezt a kissé leegyszerűsített szemléletet talán legpontosabban Keresztury Dezső fogalmazta meg 1944-es, nevezetes esszéjében. „A kor látványa – írja –, bizonyos történelmi és aktuális tapasztalatok indokoltá tehetik a magyarság önszemléletének keserű pesszimizmusát. Ez nem változtathat azonban azon a tényen, hogy a magyar nép és történelmi műveltség egésze éppolyan kevésbé fér el a »gyűrűközz János«, az »eltévedt lovas«, a honában bujdosóvá lett kuruc tragikus szimbólumaiban, mint a millennium hírhedt volgai lovasában. A teljes magyarság sokkal több is, más is, mint az a zord, tépett, nehézvérű, indulatos, barbár, Istentől megszállott és űzött nép, amely Ady művéből élénk lép, [...] s ezt elsősorban azoknak kellene figyelembe venniök, akik minden élethelyzetben

az ő műveit ütök fel, mint a mohamedán a Koránt.”⁸² A nemzeti jellemvonások túlzott általánosítása, a nemzeti karakterológia egyébként is sikamlós terep, de még inkább az volt a századforduló Magyarországon, amikor a régi *rendies jellegű* társadalmi csoportok éppen csak átalakulóban voltak, a régi rendies határok közöttük éppen csak oldódni kezdtek. A nemzettudat még messze volt attól, hogy ezeket a társadalmi csoportokat is hiánytalanul befogadja, amit mindennél jobban mutat a két világháború közötti népi irodalom legfőbb és kétségbevonhatatlanul nemes célkitűzése: beemelni a parasztságot a nemzetbe. Bár Ady időnként megfogalmaz bizonyos nemzeti karakterjegyeket (asszonykarakter ez a magyar fajta; dőzs nagy-urakkal nyögő kis-úr nemzet; háborgó nép; én az „eb ura fakó”-t tartom ma is a legszebb jeligének stb.) ezek egy kicsit mindig más alakban fordulnak elő, azaz Ady esetében sohasem lesz belőlük egy kidolgozott nemzeti karakterológia.

Ady *nagyszabású kísérlete*, hogy kidolgozza és elfogadtassa ezt a korabeli nemesi-dzsenti nemzettudattal élesen szemben álló, azt opponáló, a Dózsa- és a plebejus kuruc hagyományt előtérbe állító, a munkásokat és a parasztokat, valamint az ő szocializmusfelfogásukat abba beemelő, azaz egy teljesen *újfajta hazafiság* koncepcióját és gyakorlatát, *végző soron kudarcba fulladt*. Legkésőbb 1914-re Ady számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a „halálszagú bús magyar róna” nem „megművelésre váró, termékeny föld”, ahogy azt pályája elején elképzelte, és az alsóbb néposztályokban is csalódnia kellett. Látnia kellett azt a „népet”, akik vezetőikkel együtt lelkesen fogadták a világháború kitörését, amely – s ezt egészen bizonyosan Ady látta jól – meg fog akadályozni mindenfajta forradalmat, de még mindenféle reformot és kibontakozást is a magyarság számára, és nem lesz – mint ahogy azt sokan, de még Jászi is vélte – egy új, szép világ és korszak „hajnala”.

82 Keresztury Dezső: Ady. *Magyar Csillag*, 1944. 1. sz. 59–68. p.

Tisza István politikai stratégiája mind rövid, mind pedig hosszú távon *kudarcot vallott*, őt magát ugyanis 1918 végén politikai vagy egyszerű bosszúálló merénylők lelőtték, akik ugyanakkor meg voltak győződve arról, hogy „tisztaszívú gyilkosok” és csak a történelem ítéletét hajtják végre. Paradox módon a predestinációs tan miatt az erőszakos halál Tisza számára is szükségszerű és *sorsszerű* volt. A történeti Magyarország, amelynek fenntartásáért Tisza egész életében küzdött, mint politikai-állami entitás minden bizonnyal *örökre* elveszett számunkra. Erdély, Felvidék és a Délvidék ugyanis alkalmasint sohasem tér vissza, ezek az álmok legkésőbb 1947 elején végleg szertefoszlottak.⁸³ Jászi politikai stratégiája és elképzelése *szintén elbukott*, ő maga emigrációba kényszerült. S hogy mit jelent egy ízig-vérig politikus alkat számára emigrációban élni, arról lehetnek sejtéseink, különösen, ha összegyűjtött levelezését figyelmesen olvassuk. Hogy hosszú távon egy Európai Egyesült Államok, vagy még ennél is tovább menve, egy föderális világállam létrejöttével nem valósul-e meg Jászi álma, nos, ezt ma még teljes bizonyossággal nem tudhatjuk, bár az emberiség kiirthatatlan önpusztító hajlamát és nemzeti önzését ismerve, mindez nagyon valószínűtlen. *Nem járt sokkal jobban Ady elképzelése sem a magyarság jövő sorsának és a progresszióknak az összekapcsolásával. Ez is totális kudarccal végződött.* Az ország, és benne Ady szülőhelye, Érmindszent, a Szilágyság, valamint az egész Partium a trianoni döntésnek megfelelően román fennhatóság alá került, de ezt Ady már nem élte meg, így nincs hiteles válasz arra, hogy ezzel hogyan tudott volna együtt élni, mit tett vagy még inkább mit tehetett volna ezzel szemben. Csak azt tudjuk, hogy amikor 1918-ban nagybetegen Csucsáról Pestre jött, a Tiszánál kimutatott a kocsis ablakán és azt mondta, hogy „idáig fognak jönni”.

83 Ráadásul még a magyarság demográfiai mutatói is romlanak a térségben, a legújabb demográfiai számítások szerint ugyanis a Kárpát-medencében a magyarság drasztikus csökkenése várható. Lásd erről Péti Márton – Pakot Levente – Megyesi Zoltán – Szabó Balázs: A Kárpát medencei magyarság népesség-előreszámítása, 2011–2051. *Demográfia*, 2020. 4. sz. 3–50. p.

Tisza István tehát Adynál és Jászinál sokkal jobban megértette azt az alapvető összefüggést – nem véletlenül volt reálpolitikus –, hogy a magyar függetlenségi eszme szükségszerűen vezet el a kisállamisághoz, a történeti Magyarországot csak és kizárólag a nekünk kedvező nagyhatalmi helyzet tarthatja fenn. Ady azonban kezdetben – Jászihoz hasonlóan – hitt valami *csodában*, amelynek azonban semmiféle reális alapja nem volt.

A *progressziót* és a *polgári radikalizmust* – a szokásos bünbakképzés elvének megfelelően – a trianoni döntés után az akkori politikai elit szinte egyöntetűen az összeomlás elsődleges okozójaként tüntette fel. Ismerve a magyar politikai és főleg az intellektuális elit öröknek tűnő és végzetes megosztottságát, realitás-, belátás- és megértéshiányát, sőt alkalmasint *kegyetlenségét és bosszúálló hajlamát*, aligha lehet kétséges, hogy milyen sors várt volna Adyra, ha túléli 1919-et. A radikális fajvédők és az okosabb konzervatívok is csak az életmű jelentős átértelmezésével és meghamisításával tudták Adyt „megmenteni”. Egy életben maradt Ady Endrével nagy valószínűséggel ez a művelet aligha sikerült volna. Ez azonban pusztán hipotézis. Minthogy az is hipotetikus kérdés, következésképp nem egy történeti tanulmányba való probléma, bár ettől még ugyancsak izgalmas, hogy hogyan viszonyult volna Ady a történeti Magyarország összeomlására, szülőhelyének elvesztésére.

Rövid távon Ady elképzelése és terve *a magyarság sorsának és a progressziónak az összekötésére* tehát totális kudarcot vallott, a hely, ahol ennek meg kellett volna valósulnia a világháború végén elsüllyedt, és Trianon után nem létezett többé, az addig alávetett rétegek emancipációs törekvései sorra elbuktak, a „progresszió” a két világháború között karanténba került, csőd tehát minden vonalon. Hosszú távon azonban az ő esetében nem olyan egyértelmű és sötét a kép, mint Tiszánál és Jászinál. Egyrészt a költészet képes túlélni mindent, a művészet ugyanis – szemben a politikával, a politikai publicisztikával és a történeti-irodalomtörténeti művekkel – valóban örök, vagy legalábbis addig él,

amíg az emberiség fel nem számolja végleg önmagát. Hatvany Lajos fogalmazta meg talán a legpontosabban ezt az igazságot. „Mert Ady Endrével szemben – írja Hatvany – mindenkinek igaza van. De ezzel a sok igazzal szemben, százszorosán fölfegyverkezve, a maga százszoros igazával, mégiscsak Ady Endre áll.”⁸⁴ A végleges önfelszámolásig azonban talán még van valamennyi időnk, így a rémületes Ady-recepció és Ady-kultusz története után, amely istenítések és ócsárlások, kisajátítási kísérletek és hamisítások, elismerések és elmarasztalások, vonzódások és taszítások elképesztő és bizarr története, valamint kiszámíthatatlan hullámváltozása is volt egyben, egy kiábrándultabb, de ebből a szempontból talán realistább kor embere eljuthat odáig, hogy csupán leveszi a polcra Ady verses és prózai kötetét, vagy beírja Ady nevét a keresőbe, és olvasás közben eltűnődik és elgondolkodik sorain.⁸⁵ Az Ady által felvetett nagy magyar sorskérdésekre ugyanis nincs és nem is lesz egyetemes, mindenki által elfogadott végleges válasz. De az *egészen bizonyos*, hogy a „merre tovább” kérdésére az nem lehet a végső válasz, amit pályája végén, érthető kétségbeesésében a *Két kuruc beszélget* című versében adott: „Azt mondom én, testvér, jobb lesz semerre.”⁸⁶ Végső soron ugyanis mindig *hit* kérdése marad, hogy a legeslegvégén, mindenféle országcsönkítés, háború- és országvesztés, örökös diktatúrákba és autokráciákba szédülés után mi marad: a *pusztulás*, a *kétségbeesés*, a *vegetálás*, a *beletörődés*, a *lázas* vagy a korai Ady-féle „*mégis győztes, mégis új és magyar*” hite.⁸⁷

84 Hatvany Lajos: Ady világa... In uő: *Ady. Cikkek, emlékezések, levelek...* I. m. 224. p.

85 Bár következtetéseivel legtöbbször nem értek egyet, mégis bizonyos szempontból Kopácsy Sándor Ady-könyvei jó példái annak, hogyan is kellene Adyt (újra)olvasni (*Beszélgések Adyval*. Budapest, 1992, Száminform; *Beszélgések Adyval Nagyváradon*. Budapest, 2002, CET Belvárosi Kiadó).

86 A kétség a forradalom sikerében már korábban is jelen volt Ady gondolkodásában, mint ahogy erről Fülep Lajos szavahihetően beszámol: „De ha erre az élősdi csordára meg a mi hatalmasainkra gondolok – mondta Ady Fülepnek –, nevetnékem támad, hogy én még a forradalomban bízom, a forradalomra biztatok.” Fülep Lajos: Ady éjszakái és éjszakája. In uő: *Művészet és világnézet...* I. m. 70. p.

Harmadik dilemma: Ady és a zsidóság

Ady elképzeléseinek középpontjában a *magyarság sorsa* állt. *Egy újfajta hazafiság és nemzettudat* kidolgozására tett grandiózus kísérletet, amelynek a lényege a magyarság sorsának, jövőjének és a progressziónak az összekötése, és amelyet – mint láttuk sikertelenül – el akart fogadtatni kora politikai és szellemi elitjével és a politizáló közvéleménnyel egyaránt. Ady számára is hamarosan világossá vált azonban, hogy ezt a korabeli nemesi-dzsenti-nacionalista nemzettudattal, valamint – ahogy azt Jászi Oszkár megfogalmazta – a kávéházas álforradalommal élesen szemben álló, lázadó-forradalmi, a Dózsa- és a plebejus kuruc hagyományra alapozott nemzetfelfogást a korabeli politikai elit, annak mindkét meghatározó ága, tehát sem a kormánypárti-szabadelvű, sem pedig az ellenzéki-függetlenségi *nem fogja elfogadni*, így a dolog természetéből fakadóan új szövetségeseket kellett keresnie. Ez a kiterjesztésre irányuló vágy fogalmazódott meg *A tavalyi cselédek* (1909) című versében is: „Kitárul a felé karom, / kit magyarrá tett értelem, / Parancs, sors, szándék, alkalom.” Adynak tehát folyamatosan szembe kellett néznie a végső soron kudarcosnak bizonyult bázis- és szövetségeskeresés problémájával (galileista fiatalok, polgárság, munkások, parasztok, nemzetiségiek, zsidók stb.), akikről viszont csak korlátozott ismeretei és tapasztalatai voltak, Ady mélyen csak a saját társadalmi osztályát ismerte. Ebben – és csakis ebben – a keretben válnak érthetővé Ady zsidósággal kapcsolatos, egészen eredeti, minden akkori zsidófelfogástól (ortodox, neológ, szociáldemokrata, antiszemita, polgári radikális, liberális, újkonzervatív) kisebb-nagyobb mértékben eltérő nézetei. Ady publicisztikai tudatos írások, ebből következően minden olyan alapvetően jóindulatú

87 Ennek részletesebb kifejtését egyik tanulmányom tartalmazza (A reménytelen reményről. In Földes György szerk.: +- 30. *Esszék a közelmúltról és a közeljövőről*. Budapest, 2019, Napvilág, 115–146. p.).

megközelítés, amely valamilyen, bár nem mindig teljességgel légből kapott magyarázattal próbálta mentegezni őt (kényszerűségből kötött ki a radikalizmusnál és a zsidóságnál, mivel társadalmi osztálya nem értette meg újszerű gondolatait és verseit stb.), továbbá minden olyan rosszhiszemű magyarázat (pénzszerzés mozgatta, nem elvek; mindig megfelelni próbált kenyéradó gazdáinak; nem volt tudatában annak, hogy manipulálják, hogy hálót fontak köréje stb.) *hamis és félrevezető*, nem is beszélve a habókos összeesküvés-elméletekből kiinduló magyarázatokról. Ezek a nézetek azért is tévesek, mert megfeledkeznek egy fontos mozzanatról: Ady és a Biblia kapcsolatáról. Ady ugyanis *napi bibliaolvasó* volt, a zsidóságról nemcsak barátai, támogatói és munkáltatói, hanem ószövetségi olvasmányai révén is voltak ismeretei. A személyes ismeretek azonban elsősorban az asszimilált zsidóságra és nem a hívő ortodoxokra vonatkoznak.

Az első világháború utáni években sokan úgy látták, hogy Adyt le kell választani a zsidóságról. Erre a megközelítésre, tehát a *zsidóktól való visszavétel vágyára* jó példa Bajcsy-Zsilinszky Endre írása, aki 1921-ben pontosan fogalmazta meg ezt az álláspontot: „Csodáljuk Ady nagy és őszerejű tehetségét, magunkénak valljuk költészete keserű, átkozódó, de mélységes magyarságát, melyet hitében, harmóniájában, tisztaságában megronthatott egy borzalmas kór, és a lelkétől valóban idegen környezete, szörnyűséges inda-lelkek, melyek külsőséges imádattal fonódtak e hatalmas magyar törzs köré, s belőle, tehetségéből, híréből-nevéből életnedveket szívtak a maguk számára. De Ady mégis magyar volt, és a miénk. Visszavettük. Az ő szelleme nekünk nem kell, de lelkének igazgyöngyeit nem engedjük szétszórni.”⁸⁸ Ezt a visszavételi szándékot fogalmazta meg *Dóczy Jenő* is, aki szerint Ady „a zsidó intellektuel-radikalizmus formaruháját, mely a váradi évek alatt szinte bőrévé nőtt, sohasem bírta teljesen levetni magáról. [...] A magyar közvélemény szemében mindig ott

⁸⁸Zsilinszky Endre: Pro vagy contra Ady? *Szózat*, 1921. júl. 3. 6. p.

volt rajta a régi bőr. Hiába vergődött, hiába volt minden önkínzás, ének, nem tudott kibújni a régi bőréből.”⁸⁹

Két *alapvető kérdést* kell tehát itt feltennünk: mit is gondolt valójában Ady a zsidóságról, és milyen szerepet kapott ez politikai nézetrendszerében? Másodsor: milyen okok miatt gondolta azt, amit gondolt, és volt-e egyáltalán realitása ennek az elképzelésnek? Egy előzetes megjegyzés azonban ide kívánczok. A magyar politikai elitnek és tágabban a politizáló közvéleménynek a zsidók ügyében kinyilvánított véleménye nem a meglévő és uralkodó politikai irányzatokat követte, beleértve ebbe a zsidó ortodoxokat és neológokat is, elég ehhez figyelmesen elolvasni a *Huszdik Század* nevezetes körkérdésére adott válaszokat.⁹⁰ A szociáldemokrata Vanczák János véleménye alapvetően tért el az ugyancsak szociáldemokrata Ágoston Péterétől, a polgári radikális Braun Róberté fényévekre volt Jásziétól, és a kormánypárti Réz Mihály sem ugyanazt mondta, mint Tisza István. A filoszemitizmus-antiszemitizmus tengelye tehát keresztbemetszette ezeket a meglévő politikai-ideológiai megosztottságokat, és akkor még nem is beszéltünk a javasolt megoldási módok különbségeiről. A körkérdésre adott válaszokat mégsem tekinthetjük reprezentatívnak, hiszen nagyon sokan magát a körkérdés ötletét is kárhoztatták, és nem válaszoltak, mert attól tartottak, hogy maga a kérdés felvetése is tovább erősíti az ekkor, tehát már 1918–1919 előtt is erőteljesen jelen lévő antiszemitizmust.

Paradox módon Ady megértő, mint azt később látni fogjuk, nem teljesen ellentmondásmentes, de azért *alapvetően filoszemita nézetei* bizonyos tekintetben közelebb álltak Tisza elképzeléseihez, mint az egyébként minden más kérdésben példaképnek tekintett Jásziéhoz. Mindketten ugyanis *kívülről, úri szemüveggel* nézték a zsidóságot. Tisza liberális elveiből következően a

⁸⁹ Dóczy Jenő: Ady és a zsidóság. *Magyarság*, 1925. dec. 6. 5. p.

⁹⁰ *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszdik Század körkérdése.* Budapest, 1917, Társadalomtudományi Társaság.

teljes jogegyenlőséget vallotta a magyar–zsidó viszonyban, és ezt Ady is osztotta. Ugyanezt követte a kormányzó szabadelvű párt is (bár itt már voltak nem is jelentéktelen kivételek), de az elvekből, jelen esetben a liberális elvekből nem következett automatikusan, hogy a mindennapi társadalmi érintkezésben is felszámoljanak mindenfajta különállást.⁹¹ Itt ugyanis a legtöbb esetben megmaradt a két lépés távolság. Nem így Adynál, hiszen ő ebben a közegben élt, szerelmei, barátai, munkatársai, néhány kivételtől eltekintve (Zuboly, Bölöni, Schöpflin, majd később Csinszka) közülük, azaz az asszimiláns zsidóság soraiból kerültek ki, Lédától Mylittáig, Biró Lajostól Révész Béláig, Hatvanytól Fenyőig.⁹² De – mint azt fentebb már hangsúlyoztam – Adynál nem ezek a személyes kapcsolatok voltak a döntőek, hanem a politikai-társadalmi projektum, azaz a magyarság sorsának és a progresszió összekötésének nagy terve. Minden olyan elmélet, nem is beszélve az összeesküvés-teóriákról és a mindenben titkos háttérhatalmat gyanító elképzelésekről, amely nem veszi figyelembe Ady *másokétól eltérő, önálló értékítéletre* alapozott nézetrendszerét tulajdonképpen homokra épít. Mindezek miatt nevezhetjük Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regényének Ady-képét (a regényben Farkas Miklós), azaz aki eladta magát és tehetségét a zsidóknak, bár nem teljesen légből kapottnak, de lényegét tekintve *elrajzoltnak és hamisnak*.

Tiszával és Adyval szemben Jászi egészen más társadalmi környezetből jött, ő ugyanis Jakubovicsnak és zsidónak született, de szülei hatévesen kikereszteltették, majd református vallásban nevelték, ezért felnőtté válva semmiféle komolyabb zsidó identitástudattal nem rendelkezett. Jászi családja is zsidó szempontból ahhoz a kisebbséghez tartozott, amelyet Jacob Katz zsidó

91 Ady ezt már nagyon korán észrevette. Lásd *Egy kényes téma* (1901) című cikkét kötetünkben.

92 Lásd erről részletesen Kőbányai János figyelemre méltó tanulmányát: *Ady Endre zsidó története*. In *Ady Endre: Egy keresztvetés története. Zsidó történetek*. Szerk.: Kőbányai János. Budapest, 2006, *Múlt és Jövő*, 231–274. p.

szempontból „leszakadó peremnek” nevez. A közéletbe belépő Jászit kettősség jellemezte, zsidó identitástudata nem volt, ugyanakkor az a kör, amelyben mozgott (Liebermannék, Vámbéryék, Moscovitzék és Pollacsekék szalonjai), mégiscsak egyfajta zsidó-magyar szubkultúrát képviselt a korabeli Magyarországon.⁹³ És ami még ennél is fontosabb, Jászit kikeresztelkedése ellenére a nem-zsidó környezete alapvetően zsidónak tartotta. Jászi zsidósággal kapcsolatos nézeteit azonban – paradox módon – nem a származási háttere, még csak nem is környezetének véleménye határozta meg, hanem elsősorban az általa nagy erudícióval és tehetséggel kidolgozott *polgári radikális politikai ideológia*. Szerinte ugyanis „a latifundium, az uzsora és a felekezeti népbutítás ördögi háromsága” Magyarországon megérett a teljes pusztulásra. Már emigrációjában, tehát 1919-ben írt *Ady és a magyar jövő* című tanulmányában így jellemezte összefoglalóan ezt a Magyarországot: „Itt Budapest: a dzsentrifugálás és a zsidó cinizmus undorító ölelkezése: felszínes és szedett-vedett kultúra, balkáni mása annak a festett, elegáns és szellemes Párizsnak, melyet Jean Christophe olyan nemes gyűlölettel portretíroz: önálló relativizmus, mely a tudatlanságot és a jellemtelenséget művészi impresszionizmusnak keresztelte el: szabados erotika igazi szenvedély és egyéniség nélkül: finomkodó szellemeskedés, mely néhány jelszón vagy citátumon lovagol (mindegy, hogy átkos Ausztria-Bécs-e vagy a marxista talmudisztika kiskátéinak harminc új szava): minden komolyságnak, elvnek, erkölcsi következetességnek orrfintorgató letagadása: durva és jutányos ateizmus és vallástalanság, mely azonban üzleti rohamot intéz a zsidókérdés tanulmányozói ellen. [...] Amott a falu, a többi Magyarország: dzsentrifugáló félálmban, hazug, külsőséges, a sátánt szolgáló és az Igét üldöző vallásosságában, a vidéki kaszinók és az úri vadászatok durva hedonikájában, a bankok zsoldján és a vármegyeház járszalagján, üvöltő sovinizmusában és asszimilálni akaró kultúrталanságában,

93 Jászi: Emlékeimből: szülőföldemen. In Litván–Varga F. szerk.: *Jászi Oszkár publicisztikája...* I. m. 539–591. p

basáskodó jegyzőivel és poloskás szállodáival, a főispánok és a sápok által irányított közvéleményével, komoly, dolgos, de nehézkes és elbutított parasztságával...”⁹⁴ Jászi tehát az országot alapvetően a „feudális nagybirtok és a levantei kalmárok”, a „feudálisok és házi zsidai”, a „dzsenti, az arrivista iparlovagok és a zsíros zsidó polgárok” visszataszító és kártékony szövetségének látta. Ez az eltúlzott, szinte diabolikus Magyarország-kép, valamint a nála meghatározó kapitalizmusellenesség magyarázza Jászi sokszor – zavaró módon – korának antiszemita nézeteivel érintkező zsidó-felfogását, és nem valamiféle antiszemitizmus és zsidó öngyűlölet.⁹⁵ Volt ebben a megközelítésben természetesen jó adag *kompensáció* is, az úri Magyarország radikális bírálatának *kiegyenlítési vágya* zsidó önkritikával, nehogy véletlenül vele szemben az egyoldalúság látszata felmerüljön.

Ezzel a megközelítéssel összevetve Ady zsidó-képe – fő szólamában – *sokkal megértőbb és érzékenyebb, ha úgy tetszik, filozofitább* a zsidóság irányában, jóllehet a fentiekben leírt jellegzetes Jászi-féle megközelítés sem teljesen idegen tőle, időnként ő is a „szent harács-zsidóságról” beszél. 1910-ben *A márciusi Naphoz* című versében például ugyanaz a párhuzam és kettős kritika jelenik meg, mint Jászinál: „Gögös, gazdag grófra s gazdagult zsidóra / Haragszunk és vagyunk egyazon haraggal, / Tán ki sem mondható, gyilkos indulattal. [...] Bűdös úr-szag, pénz-szag sehol így nem kábít, / Minden: változásért és újért kiált itt.” Ady zsidósággal kapcsolatos nézeteiből is kihallatszik az a „nagyúri” hang, amelyet a munkássággal vagy a parasztsággal szemben is időnként érzékeltetett. Az 1911-ben írt *Seregesen senkik jönnek* című versében nemcsak érzékelteti, hanem világosan ki is mondja, hogy „álmagyarok és jöttment

94 Jászi Oszkár: Ady és a magyar jövő. *Huszedik Század*, 1919. aug. 3. p.

95 Jászi zsidó-felfogásáról részletesen lásd tanulmányomat (A polgári radikálisok és a zsidókérdés. *Világosság*, 1999. 3. sz. 29–39. p.), illetve könyvem megfelelő fejezetét (*A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001, Osiris).

népséggel”, „gácsokkal, svábokkal és zsidókkal” szemben „Ez időben, itt, valaki / Én vagyok.”

Ady zsidósággal kapcsolatos nézetei szempontjából a *Korrobori* című írása kétségtelenül kulcsszöveg.⁹⁶ Nemcsak amiatt, hogy Ady itt foglalja legáltalánosabban össze ezzel kapcsolatos gondolatait, hanem azért is, mert a textus 1917-es, tehát késői, ezért teljesen valószínűtlen, hogy ekkor már taktikai szempontok vezették volna, ami egyébként sem volt jellemző írásaira.⁹⁷ A kérdőjelekkel, utalásokkal, célzásokkal, sejtetésekkel és belső ellentmondásokkal tarkított írás nem egyszerű olvasmány, ugyanakkor *lényegi mondandója* teljesen egyértelmű. Ady azt fogalmazza meg, hogy atyáink, akik még „így-úgy magyarok lehettek”, elfelejtették a magyarságot megteremteni, következésképpen magyarság már nincs is, csak úgy létezik, mint *pars negativa*, „amely avval különbözik a jól megrajzolódott fajtáktól, ami neki nincs. Egyetlenünk, ami a mienk és életjelünk volna, a nyelvünk is dadogó, megrekedt nyelv.” A magyarság „szubjektív kínjainak részeg haláltáncában” Ady itt is úgy

96 A Korrobori szövegét lásd e kötetben. A szakirodalomban nincs egységes álláspont azt illetően, hogy a Korrobori vajon az a szöveg-e, amit Ady a *Huszádik Század* körkérdésére írt, vagy sem. Ady ugyanis egyik cikkében azt írja, hogy „szándékom egy csonka s önmagamnak őrzött cikkecskébe halt”. A Korroborit azonban nehéz cikkecskének és befejezetlen írásnak tartani. Vezér Erzsébet a Korroborit véli Ady hozzászólásának (Ady és a zsidókérdés. *Kritika*, 1992. 8. sz. 39. p.), míg Láng József (*AEÖPM*, 11. köt. 601–604. p.) szerint ez nem azonos azzal a szöveggel. Ady Lajos érvelése, nevezetesen, hogy az eredeti cikket „fakultatív antiszemitizmusa és sovinizmusa” miatt utasították volna vissza, több sebből vérzik, de teljesen ezt a verziót se lehet kizárni. Mindenesetre tény, hogy az írás a *Huszádik Században* nem jelent meg és a *Nyugat* 1917 és 1919 között sem közölte, végül az írás csak 1924-ben jelent meg a *Nyugatban*. Mindaddig, amíg a feltételezett első írás elő nem kerül, két válasz lehetséges: Ady a Korroborit írta a *Huszádik Századnak*, csak elkésett vele, így került az később a *Nyugathoz*, de Fenyőék valamilyen elvi vagy taktikai okoknál fogva akkor nem közölték. Talán az akkori általános és erősödő antiszemita hangulattal túlságosan szembenállónak találták, így Adyt akarták védeni. Vagy attól tartottak, hogy az írás csak olaj lesz az ekkor már parázsló tűzre. Az igazi kérdés azonban az, hogy tényleg volt-e egy eredeti, a zsidósággal szemben a Korroborinál keményebb hangot megütő cikk, amely közléséről Adyt barátai lebeszéltek, vagy ez az eredeti írás azonos a Korroborival. A kérdést véglegesen csak a feltételezett cikk előkerülése oldaná meg.

97 A gondolat csírája már benne van Ady 1908-as előadásában is (*A Holnap* – a szöveget lásd e kötetben).

érezte, mintha benne „jajveszékelné az egyetlen és utolsó magyar”. „Én az én életemben – írja –, sorsomban, maholnap elnémulásomban az én kihalt fajtámnak a példáját sejtem, érzem. A zoon politikonnak én nemcsak társaslényi, de politikus-magyar igazolása vagyok. Valószínű, hogy halálos ágyamon is csak egy magyar vezércikk erejéig fogok belelátni a nagy Titokba. De a vezércikkemet akkor is meg fogom írni, ha csak meg tudom írni. Úgy látszik, hogy a magyar embernek még az sem adatott, hogy a fájdalmai csupán magáért fájjanak.” S az így már szinte nem is létezőnek nyilvánított magyarok közé elvegyült egymillió zsidó, akik „megcsinálták nekünk Budapestet, s mindazt, ami talán – talán? biztosan – nincs is, de európais és távolról mutatós? Segítségünkre jöttek nekünk, akik már nem vagyunk, azok, akik, mint nép, szintén nincsenek.”

A magyarság és a zsidóság együttélését Ady egy egzotikus népszokással jellemzi. Eszerint élt egy néptörzs Ausztráliában, amelyik kitalálta a *Korroborit*, egy szerelmes táncorgiát, amelyhez a nők muzsikálnak. Ez a szerelmi táncorgia azonban olyan, hogy ebbe bele is lehet halni. „Micsoda gyávaság volt még meg nem mondani, hogy a Korroborit üzzük, járjuk pár évtized óta a Duna–Tisza táján? Itt két fajtátlan s egyformán idegen fajta szeretkezik egymással a Korrobori szabályai szerint. A már megcsinált kultúrák lemásolt zeneszerszámaival foglalt itt helyet a zsidóság. S mi, akik magyaroknak nevezzük magunkat, gyűlölvé-vágyva ropjuk a szerelmi táncot. Itt, egymást fojtogatva a szerelemtől, vagy új népet produkálunk, vagy pedig utánunk az özönvíz. [...] Ők, a zsidók, mint az ausztráliai asszonyok, kezelik a hangszereket. Mi, a pusztuló férfi médiumok, táncolunk, haraggal és szerelemmel, gyűlölettel és vággyal – rogyásig. Kár, hogy kevesen vagyunk, sőt sehányan se vagyunk, mi, táncolók: magyarok nincsenek Magyarországon. Az már nagyon is politika volna, kíméletlenül megmagyarázni, mi okból nincsenek, de nincsenek. [...] Nemsokára ott tartunk, hogy még a Korroborit se táncolhatjuk, mulathatjuk tovább. Sváb, szepes, rutén s isten tudja, miféle korcs-

magyarok rárohannak a magyarság nevében a muzsikálókra, s összetapossák a hangszereket.” Ady azzal fejezi be cikkét, hogy valaha azt gondolta, hogy Európa hanyatló kultúrái után a turáni fajták következnek, s elsősorban a magyarság. De azóta rádöbbsent, hogy itt semmiből nem lesz semmi sem (*ex nihilo – nihil*). Ezért már csak abban bizakodik, hogy talán mégis a Korrobori, tehát a magyarság és a zsidóság teljes összeolvadása fogja megteremteni ezt az új népet, de – teszi hozzá kételkedve – „s óh, bár jól látnék. Ez volna a mi minden dilemmánk megoldása, s nyilván a História remekbe készült munkája, ha igaz volna.”

Az első felvetődő kérdés úgy hangzik, hogy Ady a *Korroboriban* alapvetően mást mond-e, mint megelőző cikkeiben, verseiben? Alapvetően nem mond mást, többé-kevésbé ugyanazt mondja – igaz – végletekig kiélezve, ugyanakkor sokkal több kételkedéssel hangjában. Ady ugyanis az antiszemita közhangulattal szemben is a zsidóság magyarországi létezését *nem átoknak, hanem nagy szerencsének*, a magyarság „zagyva álmos vérsége és sötét keletisége” ellen adott ellenméregnek, antiveronálnak tartotta, és ami még ennél is fontosabb, a hazai zsidóságot, vagy legalábbis annak az asszimilált részét *szövetségesnek* látta nagy projektjének, azaz egy újfajta hazafiasság meghonosításában és elterjesztésében. Úgy látta továbbá, hogy a majd’ milliós hazai zsidóság a *kovász* szerepét játszhatja történelmünkben, azaz elősegítheti a sokkal nehezkesebb és lassúbb észjárású magyarság kelesztését. Ady tehát – szemben a korabeli politikai és intellektuális elit többségével– nem asszimilációról és nem beolvasztásról, hanem összeolvadásról, azaz *új nép* születéséről vizionált, de arról a gyakorlati problémáról, hogy mi lesz így a hazai zsidóság többségét alkotó ortodoxokkal, egy szava sem volt. Már 1901-ben is vitriolos cikket írt például arról, hogyan is képzele a hivatalos Magyarország, azaz Mokány Berciék országa az összeolvadást: „1. Fenntartatik – írja Ady – a régi kedvezmény, mely szerint a szép zsidó asszonyokkal szemben nem vagyunk antiszemiták. 2. Azok

a gazdag zsidók, akiknek leányaik vannak, tartoznak őket elszegényedett, nyakig adósságban úszó kaszinó-gavallérokhoz férjhez adni. 3. Ellenben azok a gazdag zsidók, akiknek nincsenek leányaik, vagyonukkal egy szervezendő »Középosztály Restauráló Egyesület« pénztárát gyarapítják. 4. Akik kellemetlenek, azok kötelesek kivándorolni. És így tovább. Így gondolják sokan az összeolvadást. De összeolvadni a munkában, a haladásvágyban, a közös célokban. Ez nem ízlik még mindig a magyar gyomornak.”⁹⁸

Észrevehetünk azonban különbségeket is a két beszédmód, azaz Ady és a polgári radikálisok között. Ady egyrészt sokkal egyértelműbben *mondta ki* azt, amit a polgári radikálisok is valójában *gondoltak*. Ő ugyanis etnikai – a szónak a korabeli értelmében –, faji kategóriákban is leírta azt, amit kívánatosnak gondolt, azaz a teljes összeolvadást, és így egy új nép születését. Radikálisan más tehát ez az elképzelés, mint akármelyik korabeli asszimilációs modell, itt ugyanis nem egyoldalú folyamatról van szó, nem a zsidók beolvadásáról, beolvasztásáról, hanem *mindkét fél* által hozott áldozatról és lemondásról. Ehhez a felfogáshoz legközelebb talán Hatvany Lajos véleménye állt, aki Adyhoz hasonlóan kertilés nélkül a teljes összeolvadás, praktikusán a vegyes házasság pártján állt, a fő cél a zsidóság esetében – mint mondja – a zsidó faji jelleg lehetőség szerinti elmosása, majd megszüntetése: „ez legyen az új zsidó nemzedékek egyetlen józan és áldásos célja.”⁹⁹ Másrészt – szemben a radikálisok naiv optimizmusával – Ady majd minden sorában érződik a bizonytalanság, a kételkedés: mi lesz akkor, ha nem sikerül ez az összeolvadás? Ennek megfelelően Ady ebből a szempontból meghatározó publicisztikai írásaiban (*A mennyeknek országa, A zsidó pipája, Menjünk vissza Ázsiába!, Zsidók és hugenották, Goga Octavian vádja* stb.)¹⁰⁰ éles antiszemitizmus-

98 Ady Endre: A hétről. In *AEÖPM*, 2. köt. 73. p.

99 Lásd Hatvany Lajos hozzászólását a Huszadik Század zsidóankétjához. *A zsidókérdés Magyarországon...* I. m. 92–93. p.

ellenesség és a magyar-zsidó közös jövő melletti kiállás olvasható ki. Ennek legnyilvánvalóbb kifejezése *A bélyeges sereg* című verse:

Véretek, ha idegen is százszor,
Mégis az enyém, az enyém,
Véres ajkakkal mézes asszonyaitok
S nyitott szívvel baráti, hű fiúk
Átöntötték belém.
Büszke kárhozók, eldobhattok százszor,
A lelkem százszor utánatok oson.
Örök bolygók, örök riasztgatók,
Idők kovászai, megyek én is veletek
Bélyegesen, csillagoson.¹⁰¹

A Korroboriban, és sok más, ezt megelőző írásban megfogalmazott gondolat volt tehát a *lényegi, meghatározó vonulat* Ady zsidó-felfogásában, ugyanakkor fenntartotta magának a jogot a „szükséges és helyes adagnyi antiszemitaságra”, amelyet – mint írja – „sok árja ellen is szeretettel táplálok.”¹⁰² Így tehát nem kímélte a neológ és ortodox újjgazdagokat, a „pénzes, szent harács zsidóságot”, és főképp, ha mozgalmuk mögött felekezeti vagy társadalmi elkülönülést (pl. önálló zsidó gimnázium) vélt felfedezni.¹⁰³ Jól mutatja ezt a kettőséget az 1907-

100 A cikkeket lásd e kötetben, illetve *AEÖPM*, passim. Külön kötetbeigyűjtve Ady zsidótémájú írásai: Fehér Dezső szerk.: *Ady Endre a zsidóságról*. Nagyvárad, 1919, Nagyvárad Napló; Ady Endre: *Egy keresztvétel története...* I. m.

101 Ehhez az attitűdhöz lásd még *A rabbiság sorsa* című versét.

102 Ady Endre: Goga Oktávián vádjai. *Nyugat*, 1913. Az írást lásd e kötetben. Ehhez lásd még a Párizsi noteszkönyv egyik megjegyzését: 27. A zsidó tehetség vagy másoló vagy vakarózdó = képtelen a zsidó harmonikusan látni. *AEÖPM*, 5. köt. 187. p.

103 Lásd például „Felekezeti világ”, „Felekezeti részegség” (Fehér Dezső szerk.: *Ady Endre a zsidóságról...* I. m. 22. és 24. p.), valamint „Ünneprontás” (lásd e kötetben) című cikkeit.

es *Zikcene, zakcene satöbbi* című verse, amelyben egyrészt egyértelművé teszi, hogy „Ami szépség van, ami álom, / Azt mind, azt mind náluk találok”, ugyanakkor a Tiszaeszlárra is utaló zsidógyűlölő, antiszemita dalt is felidézi, mutatva, hogy ő még ezt is megteheti, és végül megfogalmazza végső félelmét, nevezetesen hogy „Övék a sors, a nő, az élet”. A vers tehát – enyhén szólva is – kétarcú. Van tehát Ady zsidó-felfogásában valami „úri”, sőt „nagyúri” gesztus a zsidókkal szemben, azaz hogy itt most a nemesi magyar származására büszke, *birtokon belül lévő és nem a bevándorló, idegen* diósadi Ady Endre, Ond vezér unokája beszél. Ez a birtokon belüliségét tudó, úri hang érződik a duk-duk affér cikkeiben, néhány levelében, és erről számol be a szemtanú hitelességével Krúdy Gyula és Avigdor Hameiri (Feuerstein [Kova] Albert) is.¹⁰⁴ Hameiri ugyanis Ady egyik kocsmai antiszemita kirohanásáról ír, értelmezve is a helyzetet: „A lelke mélyén magyar dzsentrí, kispap, de ősnemességéről, ősi vitézségi jogáról le nem mondó Ady érzi, hogy amit ezek adnak neki, az ősi jussként megilleti.”¹⁰⁵ S ugyanez a hang szólal meg az 1914-es *Óh, fajtám vére* című, Csinszkának írt versében is:

Idegen utak s asszonyok hona

Oly hús-halványan kísért,

Mintha nem jártam volna ott soha. [...]

104 Krúdy Gyula: *Ady Endre éjszakái*. Budapest, 1989, Helikon; Avigdor Hameiri: *A daloló máglya. Ady és a Biblia. Versek, cikkek 1916-ig*. Budapest, 2006, Múlt és Jövő. 1910-ben Ady Hatvanyinak arról ír, hogy szeretne egy cikket közölni Rákosi Jenő lapjában, amelyben megfogalmazná „egy nagyvárosra, s egy szegény országra szabadult, vad, éhes, antiszociális, barbár zsidó ellen való védekezés muszájait. Ezek a Gábor Andorok lebukóznivaló brigantik, akik ellen talán még Polónyival is össze lehetne fogni.” Ady Endre levele Hatvany Lajoshoz. 1909. november, In Belia szerk.: *Ady Endre levelei...* I. m. 2. köt. 116. p. Hatvany válaszában óvta Adyt egy ilyen jellegű kirohanástól, egyrészt féltette a költőt a következményektől, másrészt – mint írta – „nagyobb veszedelem vagy az összzsidóságnál”. Uo. 410. p.

105 Hameiri: *A daloló máglya...* I. m. Hameiriről részletesen lásd Kőbányai János: Avigdor Hameiri Ady-évei. Uo. 347–373. p.

Óh, véreimből véredzett büszke Vér,
Bora közös hitünknek,
Lyánykóm, testem, úrasztali kenyér.

Igaza van Komlós Aladárnak, amikor arról ír, hogy „igen, könnyen lehet, hogy Adyban olykor a fajgyűlölet (a sváb-, a zsidó- és a 'gács'-gyűlölet) sárga lángja. Hogyne villant volna fel! Az a tudatalatti én, mely bennünk lakik, s amelyre megdöbbenve meredünk olykor, mintha egy idegen harmadik élne bennünk, néha még rosszabb indulatokat is felvet tudatunk színére. De Ady elítélte, megvetette és leküzdötte magában a fajgyűlölet rezzenéseit! Valóban van tehát némi közösség közte és a fajvédők között: ám ezek oltárra emelik az alantas érzést, melyet a költő utálattal távolított el magától.”¹⁰⁶ S Babits is minden bizonnyal valami fontosat vett észre, amikor arról értekezett, hogy „mindenki haragszik egy kicsit arra, akire rászorul”.¹⁰⁷

Arra az alapvető kérdésre, hogy Ady milyen okok miatt gondolta azt, amit gondolt, a fentiekben már válaszolni próbáltam. Arra a következtetésre jutottam, hogy a politikus Ady – érzékelve az országot és a magyarságot fenyegető veszélyt – Magyarország, a magyarság jövőjét összekapcsolta a progresszióval, és ennek megfelelően egy újfajta hazafiasság megteremtésére tett kísérletet, továbbá ebben a kísérletben a hazai zsidóság, ugyan nem minden ellentmondástól mentesen, de azért alapvetően a *természetes szövetségest* jelentette számára. Ady tehát túllépett a szokásos „emancipációs alkun”, a zsidó asszimiláció korabeli elképzelésein és a teljes összeolvadásra tett javaslatot. Volt-e ennek az elképzelésnek realitása? Azt kell, hogy mondjam, nem sok, vagy hogy ne kerülgessem a forró kását: szinte semmi. Először is az 1905–1906-os kormányzati válság és a politikai-intellektuális frontok megszilárdulása után

106 Komlós Aladár: Fajvédő volt-e Ady Endre... I. m. 311. p.

107 Babitsot Ungvári Tamás idézi (*Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon.* Budapest, 1999, Akadémiai Kiadó, 238. p.).

minden ügy, így a zsidóság helyzetének kérdése is sokkal radikálisabban vetődött föl, valamint élesen megosztotta a politizáló közvéleményt. Az antiszemitizmus, azaz az asszimiláció eddigi eredményei visszavételének tétele folyamatosan jelen volt, és az első világháború alatt még jelentősen tovább erősödött.¹⁰⁸ Az 1919 utáni magyarországi események (ún. proletárdiktatúra, Trianon, numerus clausus, fajvédők mozgolódása, majd a zsidótörvények és a holokauszt, még később az ország szovjetizálásának módja) lehetetlenné tett minden ilyen irányú összeolvadási kísérletet. Történeti szempontból a folyamatok nem ebbe, hanem pontosan az ellenkező irányba vittek tehát. Minthogy nem vagyok híve a kontrafaktuális „történetírásnak”, így azon sem kezdenék el elmélkedni, hogy alakulhatott volna-e másképp is ez a történet, ha nincs az első világháború, és nincsen Trianon?

A történeti folyamat felismerésén túl van itt még valami nyugtalanító mozzanat. Bár nem gondolom, hogy az *identitás* az egyetlen meghatározó és alakító történeti tényező, ugyanakkor elhanyagolhatónak és lényegtelennek sem mondanám, és különösen az olyan erős nemzeti-népi-történeti identitással rendelkező közösségek esetén, mint amilyen a magyar és a zsidó. Az emancipáció és az asszimiláció kívánalmának az összekötése a 19. században zsákutcának bizonyult, és még inkább *merő illúzió volt* egy új, magyar-zsidó népet létrehozni akaró összeolvadás ideája. Patai József már 1924-ben jól látta, hogy lehetetlen kívánalom az, hogy valaki „az értékes zsidó erők felszívódásától a fajtájának a megerősödését várja. De a zsidóság – írja Patai – nem akar felszívódni. És megsemmisülni. Ez a zsidókérdés lényege. Azért nem lehet ezt a problémát egy kézlegyintéssel elintézni.”¹⁰⁹ A jogállamiság elveit, az állampolgári egyenlőséget, a békés egymás mellett élést előtérbe állító (és ezt folyamatosan megvédő) szemlélet és gyakorlat talán többet ért volna el, mint a

¹⁰⁸ Lásd erről részletesen monográfiám megfelelő fejezetét (*A zsidókérdés Magyarországon...* I. m. 88–98. p.), illetve Bihari Péter munkáját (*Lövészárkok a háttérben. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus*. Budapest, 2008, Napvilág).

vallási, kulturális és a személyi identitást érintő kényes és a roppant süppedékes, mocsaras területre vezető kérdések és problémák belekeverése az ügybe, továbbá ennek az eleve reménytelen elképzelésnek az állandó eröltetése. Különösen akkor, amikor már világosan látszott, hogy az „asszimilációs alku” rossz irányt vett: a hazai zsidóságot kettészakította ortodoxokra és neológokra, nemkülönben élesen megosztotta a magyar közvéleményt. Az identitáskérdésekben nem elég az egyéni döntés, ezekben a befogadó (vagy elutasító) közeg is szerepet játszik. Alapvető – és sokak számára kegyetlen – igazságot fogalmaz Avigdor Hameiri, amikor azt írja: „Mert egy vastörvény azt mondja: te nem vagy az, aminek mondod magad, hanem az, aminek a társadalom mond.”¹¹⁰ Még tovább pontosítanám Hameiri szavait: nem elég, aminek mondod magadat, ehhez még az is kell, hogy az adott közösség is annak mondjon.

A 20. század elején, de még – mint ahogy a Huszadik Század körkérdése mutatja – 1917-ben is lehetett a kérdéstről nyíltan, mindenfajta következmények nélkül beszélni, ahogy azt Ady tette, sőt még a legvadabb, legvégletesebb véleményt is ki lehetett szabadon fejteni. A törvényi korlátozás, tehát a numerus clausus után, és még kevésbé a zsidótörvények és a Holocaust közben és után mindez már merő illúzió volt. Minden vélemény, még a legjóindulatúbb is bekerült ebbe a térbe és törvényszerűen politizálódott. Nincs tehát mit tenni, ez a seb örök időkre elüszkösödött, még a leghumánusabb tisztázási szándék és a legmegértőbb megközelítés is azonnal foltossá és ragacsossá válik, valamint irracionális reakciókat és érzelmi hullámokat vált ki a politizáló

109 Patai József: Szerette-e Ady Endre a zsidókat? *Múlt és Jövő*, 1924. január. A cikkre Kőbányai János hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök. Pataihoz hasonlóan – más kiindulási pontból – Németh László is erre a következtetésre jutott 1927-ben. Lásd erről részletesen Németh László: Faj és irodalom. In uő: *Sorskérdések*. Budapest, 1989, Szépirodalmi Könyvkiadó, 24–38. p.

110 Hameiri: *A daloló máglya...* I. m. 165. p.

közvéleményben, sőt még azon túl is.¹¹¹ Másképp fogalmazva – felidézve ezzel Kőbányai János egyik gondolatát – nincs mit tenni, a *kiszántás véglegesen megtörtént*, és nincs erő, amely a visszaboronálás kényes műveletét végre tudná hajtani.¹¹² A zsidóügyben a frontvonalak megmerevedését, örökös önfelmentési kísérleteket, állandó hátsó szándékok keresését, katarzis és gesztusok gyakorlásának totális hiányát, öröknek tűnő megnemértést láthatunk. Ennek megfelelően a két világháború között divatozó Dóczy-, Milotay- és Tormay-tézisek felmelegítése vagy újként tálalása itt, a problematikus Ady-passzusok és versek elhallgatása ott. Ezeknek a tételeknek legújabb megjelenése azért is meglepő, mert ma már olvasható az egész Ady-korpusz, így ezeket a téziseket (a félrevezetett Ady, a megtévedt Ady, a pénzért szolgáló Ady stb.) tucatnyi érv cáfolja. Mindenekelőtt Nagyváradon ebből a szempontból nem történt gyökeres fordulat, Ady debreceni publicisztikája sem volt kevésbé megértő a zsidósággal szemben, mint a Váradont írtak, másrészt ezek az „elméletek” megfelelnek az egész életében Biblia-olvasó Adyról, akinek az ószövetségi ismeretei nem voltak felületesek, így ebből nem következett egy zsidóellenes olvasat már a debreceni korszakban sem.¹¹³ A Nagyváradon a „zsidók uszályába került”, elcsábított, lefizetett, félrevezetett stb. Ady mítosza azonban leginkább azzal nem számol, hogy a költő meglehetősen *önálló politikai nézeteket vallott*, mint ahogy azt a fentiekben láttuk, és azokat kivételes bátorsággal és kompromisszumot nem ismerő nyelvezettel fejtette ki. A duk-duk affér során keletkezett írások egyértelműen azt bizonyítják, hogy a fejlett zsenitudattal rendelkező Ady – függetlenül attól, hogy egy-egy ügyben mennyire volt igaza –

111 A zsidókérdést tárgyaló nagymonográfiám megjelenésekor volt szerencsém a saját bőrömmön megtapasztalni, hogy még a racionális, megértő történeti megközelítés sem törhet ki ebből az ördögi körből.

112 Kőbányai János: *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*. Budapest, 2012, Múlt és Jövő.

113 „Mi, az igaz magyarság reprezentálói, kiknek prédikátor őseik a magyar–zsidó rokonságot is szívesen hitték a német ellen” – írta később A Levelek Madame Prétéríte-höz című cikkében.

meglehetősen „kezelhetetlen”, nyakas, önfejű kálvinista volt, önálló véleményét még legjobb barátaival, legbőkezűbb támogatóival szemben is kifejtette, még akkor is, ha emiatt később komoly nehézségei támadtak.¹¹⁴ „Neki is mentem minden falnak, a szittyának és betúnélkülinek elsősorban, mert ehhez első jussom volt, de a héber betűsnek is, ha muszáj volt” – írta A magyar Pimodánban, és ezt az önértékelést a kései utókor is nyugodt szívvel elfogadhatja.

Negyedik dilemma: Ady és a nemzetiségek

Szemben az előző három témával (politika, magyarság, zsidóság), amelyek Adyt szenvedélyesen érdekelték és amelyekben ugyancsak otthonosan mozgott, a nemzetiségi kérdéstről *ez már korántsem mondható el*. Általában is kijelenthető, hogy a költő azokban az ügyekben volt járatos és fogalmazta meg a maga sajátosan radikális véleményét, amelyeket a valóságból és testközelségből jól ismert. Ady tudása és műveltsége elsősorban nem könyvekből származott, hanem a mindennapokból és legfeljebb a napilapokból. A dolog természetéből fakadóan a nemzetiségi kérdés esetén ilyen ismeretei majdnem csak kizárólag a hazai románság vonatkozásában voltak, hiszen szülőfalujában Érmindszenten, illetve tágabban a Szilágyságban már ekkor is jelentős számú román népesség élt.¹¹⁵ Tágabban: Ady külpolitikai ismeretei ugyancsak *korlátozottak* voltak, különösen Románia, Szerbia és a cseh helyzet vonatkozásában, amelyekkel a hazai nemzetiségi kérdés ezernyi szállal össze volt kötve. Még inkább szembetűnő ez a hiány, ha a *politikai realista* Tiszával vetjük össze nézeteit, de Ady még Jászihoz képest is keveset tudott erről a kérdéstről. Jászinak ugyanis az

¹¹⁴ A duk-duk affér cikkeit lásd e kötetben. Az ügy háttéréről részletesen lásd *AEÖPM*, 9. köt. 522–564. p. és Kovalovszky szerk.: *Emlékezések Ady Endréről...* I. m. 4. köt. 181–183. és 196–199. p. Ugyanez a probléma merül fel az Ünneprontás című cikkben is (az írást lásd kötetünkben).

európai és a világhelyzetről komoly ismeretei és víziói voltak, a nemzetiségi kérdésben pedig kifejezetten szakértőnek számított.¹¹⁶ Ady tehát ennek megfelelően kevés külpolitikai jellegű cikket írt (Szentpéteri út; Ellenségekkel egy szándékon; néhány francia politikai viszonyokkal foglalkozó cikk), valamint a Monarchia és a magyarság szempontjából legfontosabb német vonatkozások esetében a realitásérzékét jelentősen korlátozta hagyományos – és tegyük hozzá: előítéletes – függetlenségi és németellenes gondolkodása. A hazai románok csak életrajzi jellegű vagy gyerekkori emlékeire támaszkodó novelláiban jelennek meg (A Csögi-tábla, A föltámadt leányság, A púpos, A Puskásné Krisztusa, Szelezsán Rákhel kísértete, Tavaszi mise, Veturia asszony halála, Wiesner Rudolf elváltozása), de publicisztikájában kevés a nemzetiségi problémával foglalkozó írás, és ezek is szinte kivétel nélkül anekdotikus jellegűek (Aki Jancuért ült; Leszerelt köztársaság; Egy pap és egy eklézsia; Jegyzetek a napról I. Románia; Jegyzetek a napról I. Románok Rodostója).¹¹⁷

115 Ady, bár valamennyit értett, de nem beszélt románul. Az érmelléki tájegységről lásd Szilágyi Ferenc: Érmellék. In Ekéné Zamárdi Ilona szerk.: *Érmelléki kalauz.* 2. Debrecen, 2008, Hatvani István Szakkollégium, 9–24. p. Érmelléken (ma Adyfalva) már 1880-ban a románság volt többségben (369, illetve 265 fő), ez az arány azonban 1910-re megfordult (413 magyar, illetve 363 román). Lásd erről részletesen Rovács Barna: Ady Endre tanulmányi pályafutásának települései a statisztika tükrében – korabeli tematikus térképek segítségével. *Könyv és Nevelés*, 2019. 3–4. sz. 193–213. p. A mai arány sem változott lényegesen kb. 50–50 százalék. Ma 110 személy él Adyfalván, 42 ház lakott. Érdekes, hogy ugyanennyi, azaz 42 ház áll üresen (Szilágyi Enikő szíves szóbeli közlése). Az 1850 és 2002 közötti etnikai és felekezeti részletes statisztikákat lásd Varga E. Árpád gyűjtésében (adatbank.ro).

116 A korabeli nemzetiségi kérdéstről lásd Katus László összefoglaló könyvének egyik fejezetét (A nemzetiségi kérdés. In uő: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Pécs, 2009, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 552–584. p.). Tisza nemzetiségi politikájához lásd Szász Zoltán (Tisza István és a nemzetiségek. A román ügy. In ifj. Bertényi Iván szerk.: *Tisza István, két korszak határán...* I. m. 93–118. p.) és Illés Gábor (Tisza István politikai koncepciója a nemzetiségi kérdést illetően a világháború előestéjén. In Maruzsa–Pallai szerk.: *Tisza István és emlékezete...* I. m. 139–150. p.) tanulmányait, valamint Horánszky Lajos, Pölöskei Ferenc, Vermes Gábor és Tőkéczi László a fentiekben már idézett Tisza-monográfiáinak erre vonatkozó részeit.

117 „Oláhok szaporodtak el özönölve s gazdagodva e falvakon, többnyire magyarosak a beszédben, szokásban, ruhában, de több kedvűek, szívósak és erősek” – írja például *A föltámadt leányság* című novellájában.

Ennek ellenére azt sem mondhatjuk, hogy Ady *nagy vonalakban* ne lett volna tisztában az erdélyi etnikai helyzettel. Nagyváradról 1903-ban azt írja, hogy a város a végvár szerepét tölti be, amelynek „falait az erdélyi román tenger mossa”.¹¹⁸ S Ady azt is pontosan tudta, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés, egyike a legnehezebben megoldhatóaknak. „Nekünk, a nem sovínistáknak is – írja például 1907-ben –, legsiralmasabb problémánk a nemzetiségi kérdés. Olyan sokoldalú, sokigazságú és sokbánatú, hogy az ember írni se mer őszintén róla. Ellenben a vidéki újságíró bátrabb, mint mi vagyunk. Akkor is, ha tót, ha sváb pángermán, ha szerb (az oláh legkevesebbszer lovagiaskodik). S akkor leginkább, ha magyar, s úgy képzei, hogy ami hibát Szent István óta kedves államférfiaink elkövettek, azt neki kell reparálnia.”¹¹⁹ Két kivétel, azaz két olyan személy van, akiről a nemzetiségi ügyet illetően viszonylag sokat írt, nevezetesen *Jászi Oszkár*ról és *Oktavian Gogár*ról van szó. Ezek az írások keresztül egy kicsit mélyebben is beleláthatunk abba, mit is gondolt valójában Ady erről a kérdésről, anélkül azonban, hogy lett volna valamiféle teoretikusan átgondolt és részletesen kifejtett koncepciója a nemzetiségi ügyről.¹²⁰

A nemzetiségi kérdést, elsőrendűen a románkérdést illetően Ady korai cikkei *sajátos kettősség* jellemezte. Egyrészt bizonyos megértés és tolerancia az erdélyi románokkal szemben, amit alapvetően még falujából, Érmindszentről hozott. Ezt az attitűdöt erősítették zilahi emlékei és tapasztalatai is, ahol is a református Wesselényi Kollégium igazgatója, Kincs Gyula felvett egyszerű román parasztfiúkat is, továbbá nem tűrte a diákok közötti nemzetiségi villongást, a

118 Ady: A protestáns szellem. A cikket lásd kötetünkben.

119 Ady Endre: Miért verekednek a vidéki újságírók? (1907) *AEÖPM*, 8. köt. 293–294. p.

120 Király István részletgazdag fejezetet írt ugyan erről a kérdésről, ugyanakkor marxista szemléletének megfelelően tarthatatlan fejlődési láncra fűzte fel Ady nemzetiségi ügyekben kifejtett gondolatait (nemzetiségi előítéletek és xenofóbia – liberális-demokratikus tolerancia – forradalmi demokratikus szemlélet – internacionalizmus). Lásd Király: *Intés az őrzőkhöz...* I. m. 1. köt. 173–231. p.

lenézést és a gúnyolódást velük szemben.¹²¹ Másrészt ekkori írásaiban kétségkívül megjelenik egyfajta kulturális felsőbbrendűség a „vad oláhokkal”, az „elvadult, nyomorult mócokkal” szemben, akik még „a mi nyelvünkből egy szót sem tanultak meg”, valamint politikai türelmetlenség is tetten érhető az éppen regnáló kormányokkal szemben, akik – úgymond – semmit sem tesznek a „nemzetiségi izgatók és oláh agitátorok” ellen. „Ne tessék titkot csinálni belőle – írja például 1899-ben –, hogy a mi célunk a nyelvben s mindenben egységes Magyarország! Tessék a legradikálisabban elfojtani a legcsekélyebb nemzetiségi aspirációt is!”¹²² Később, nagyváradi korszakában tovább erősödött Ady liberális, a nemzetiségi mozgalmakat és ideákat megérteni igyekvő toleráns szemlélete, amely szerint a magyarságnak és a nemzetiségieknek együtt kell menniük a „kultúrtársadalom nagy ideálja felé”, de – úgymond – a nagyobb számú és a történeti okokból a kultúra magasabb fokán elhelyezkedő magyarság vezetésével. Ekkor már Ady világosan és egyértelműen megfogalmazta, hogy nem szabad felülni a „csaholó hazafiság” frázisainak. A századforduló első évtizedében tehát Ady még ingadozik a között az utilitárius szempontból is kívánatosnak tekintett nézet között, miszerint „az országnak muszáj teljesen magyarrá válnia, hogy tovább élhessen, hogy gazdag és kultúrország legyen” (Elnémult harangok), valamint a között, hogy abba kellene már hagyni a legénykedést, szembe kellene nézni a valósággal, nem kellene megjátszani a „hatalmas, önérzetes nemzetet” (Zsivió!), és végül rendbe kellene végre szedni itthoni dolgainkat (Se treasca). A századforduló első éveiben Ady még bízott a magyar kultúra erejében. „Tehát beszéljünk kevesebbet – írja egyik cikkében. Vigyázzunk a német körmére erősen. Martinuzziskodjunk. De dolgozzunk szélesebben és erősebben a nagy nemzetek fiainál. Próbáljunk szülni nagy

121 Lásd erről Kincs Elek: Innen hoztam... (In Kovalovszky szerk.: *Emlékezések Ady Endréről...* I. m. 1. köt. 339. p.), illetve Jákó Elemér: Ady és román barátai (Uo. 2. köt. 650–658. p.) emlékezéseit.

122 Ady Endre: Arcátlanságok. A cikket lásd e kötetben.

államférfiakat, írókat, kereskedőket, művészeket, iparosokat. Legyen olyan mély kultúránk, hogy szédülve rohanjon bele az oláhocska, tótoicska géniusz. Ez a beszéd. De hogy az legyen a nagy poéta, aki mindig hazafias verseket farag, a tehetségtelen piktort rangra emelje a nemzetien színező ecset, ez mégis csak felháborító.”¹²³ Ez a senki ellen nem irányuló, pozitív program azonban *illúzióknak bizonyult*. Mint ahogy az is, amit később, a polgári radikális korszakában fejtett ki, nevezetesen, hogy a nemzetiségi vezetők és tömegek szövetségesek lehetnek egy ilyen radikális program megvalósításában, akik – úgymond – partnerek lehetnek az általa elképzelt *új Magyarország* felépítésében.

Ebben a naivnak bizonyult hitben Jászi Oszkár is megerősítette. Ady 1912-ben méltató cikket közölt a *Nyugatban* az akkor megjelent és a hazai nemzetiségi kérdéssel foglalkozó Jászi-nagymonográfiáról, amelyben lényegében változtatás nélkül elfogadta a szerző nemzetiségi kérdésben elfoglalt akkori álláspontját.¹²⁴ Kettejük között ebben a kérdésben tehát alapvető nézetazonosság állt fenn, amit mindennél jobban bizonyít, hogy a könyv mottójában Jászi Ady *Magyar jakobinus dalát* idézi:

Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz

Végül egy erős akarat?

Hiszen magyar, oláh, szláv bánat

Mindigre egy bánat marad.

Hiszen gyalázatunk, keservünk

Már ezer év óta rokon.

123 Ady Endre: Péntek esti levél. (1905. április 1.) In *AEÖPM*, 6. köt. 111–113. p.

124 Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1912, Grill Károly. Ady recenziója: Jászi Oszkár könyve. *AEÖPM*, 10. köt. 191–194. p. (Eredetileg *Nyugat*, 1912. május 16.)

Mért nem találkozunk süvöltve

Az eszme-barrikádokon?

Jászi akkori történelmi materialista koncepciójának lényege, hogy egyrészt a hazai nemzetiségek öntudatra ébredése és önálló nemzeti létre való törekvése nem ördögtől való, nem különböző pánszláv és egyéb nemzetiségi izgatók, felforgatók politikai törekvése, hanem *történelmi szükségszerűség*. Másrészt úgy vélte, hogy a hazai nemzetiségi kérdésnek *létezik* olyan megoldása, amely nem töri szét a történeti és integer Magyarországot, azaz igyekezett – végső soron sikertelenül – egyeztetni, mintegy harmóniába hozni a magyarok és a nemzetiségek érdekeit, törekvéseit. Végül, már ebben a munkájában elkezdte kidolgozni a „dunai patriotizmus” ideológiai alapjait.¹²⁵ Jászi tehát kétfrontos harcot kezdett a nemzetiségi kérdés ügyében, mint ahogy ezt kissé érdes nyelven megfogalmazza, küzdelmet folytatott egyrészt a „bornírt sovinizmus”, másrészt az „üres formulákon gondolatresten kéjelgő verbál-nemzetköziség” ellen. Ugyanakkor szerette volna megnyugtatni a nemzeti-nacionalista közvéleményt, vagy legalábbis azok egyes, erre fogékony tagjait, hogy nem lehet „ötvenpercentes” demokráciát csinálni, valamint hogy a demokrácia nem fogja veszélyeztetni Magyarország integritását. Míg a demokrácia ügyében Jászinak teljes mértékben igaza volt, a második állítása mellé minimum kérdőjelek állíthatók. Ez utóbbiban alkalmasint Tisza világosabban látott, jóllehet kérdés marad, hogy hogyan lehetett volna a liberalizmus továbbfejlődését, az általános demokratizálódási folyamatot, a tömegdemokrácia kialakulását liberális vagy liberális-konzervatív alapon egyáltalán megakasztani.¹²⁶ Másrészt Jászinak abban

125 A könyvről részletesen lásd Litván György: Egy régi könyv időszerűsége. In Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1986, Gondolat, 9–57. p.

126 Apáthy István a kolozsvári egyetem zoológus professzora már a könyv megjelenése után azt írta, hogy Jászi túlságosan is megbízik a „nemzetiségi vezetők jóhiszeműségében és a magyar államhoz való hűségében”. Apáthy levelét idézi Litván: Egy régi könyv időszerűsége... I. m. 43. p.

is igaza volt, amikor a hazai baloldallal szemben azt állította, hogy nem elég csupán az általános népelnyomást, az osztályok közötti ellentéteket megszüntetni, vannak ezenfelül speciális nemzeti-nemzetiségi problémák is, és ezek nem fognak eltűnni az előbbieik megoldása után. Mondandójának lényege tehát az volt, és ezt nagy vonalakban Ady is elfogadta, hogy a *nemzetiségi kérdést és a demokráciát együtt kell kezelni*, és csak együtt lehet megoldani.

A nemzetiségi kérdés megoldásában Jászi szerint két feltételnek kell *együttesen* teljesülnie: „Az egyik: jó iskola, jó közigazgatás, jó bíraskodás a nép nyelvén. A másik: minden nemzetiség ama jogának elismerése, hogy nyelvét, kultúráját szabadon fejlesztheti ki.”¹²⁷ Ez tehát az a koncepció, amely egyrészt nem adja föl a területi integritást, de azon belül mindent megtesz az állampolgári egyenlőség biztosításáért, beleértve a nyelveket is. Ez a koncepció azonban több sebből is vérzett. Egyrészt túlzottan optimistán ítélte meg a városiasodás, általában a természetes asszimiláció hatását, másrészt téves volt a kiindulópontja, nevezetesen, hogy a hazai nemzetiségek „külön állam alakításra nem törekvő vagy képtelen” népek, végül, hogy „nemzetiségi kérdés nem a szétszakadás, hanem az egység felé gravitál”.¹²⁸ Ezeket a Jászi-pontokat lényegében Ady is osztotta, de szemben Jászi optimista-racionalista világszemléletével, benne sokkal több kétség merült fel a projektum megvalósíthatóságát illetően, és végül – ahogy azt Goga kapcsán alább látni fogjuk – Erdély kérdése számára alapvetően ezernyi emlékekkel terhelt, érzelmi kérdés maradt mindvégig.

127 Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása ...* I. m. (1912) 497. p.

128 Jászi nemzetiségi koncepciója 1918 után folyamatosan változott, de ennek már nem volt Adyra hatása, így ez már nem tartozik szorosan témánkhoz. Lásd erről Jászi két könyvét (*A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Budapest, 1918, Új Magyarország Részvénytársaság; *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Budapest, 1983, Gondolat), illetve Szarka László tanulmányát (A régi Magyarországtól az új Közép-Európáig. Jászi Oszkár nemzetiségpolitikai koncepcióinak változásai. In uő: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 1998, Ister, 97–112. p.).

Ady és Jászi pontosan érzékelték, hogy – nem függetlenül a tudós R. W. Seton-Watson és a *Times* bécsi tudósítójának, Wickham Steed cikkeitől, valamint olyan nagy írók, mint Victor Hugo vagy Tolsztoj megnyilvánulásaitól – a nyugat-európai politikai közvélemény magyarságképében *gyökeres változás* történt: a szabadságszerető nép helyett egyre inkább a nemzetiségeket elnyomó nemzet képe kezdett kialakulni. Ady párizsi lapokat olvasva értesült például a Nobel-díjas norvég író, *Björnstjerne Björnson* nagy nemzetközi visszhangot kiváltó cikkéről, amelyet a csernovai sortűz után írt, és amelyben azt állította, hogy Magyarországon a magyar nyelvet ostorral, törvényekkel és fegyverrel, azaz erőszakkal terjesztik. Ady jó érzéssel vette észre, hogy mi lesz azoknak a cikkeknek a hatása, amelyekben az írók „agyalágyultnak, hülyének, vén baromnak, norvég ökörnek és tébolyodott aggastyánnak” nevezték, valamint hova vezetnek a kultuszminiszter Apponyi megnyilvánulásai, aki „karakteréből kifejetéllő jezsuitasággal minden haladó kultúrember haragját reánk szabadítja”.¹²⁹

Ady tehát a nemzetiségi kérdés ügyében *nagy vonalakban elfogadta* azt a racionalista megközelítést és koncepciót, amit Jászi kifejtett, nem utolsósorban azért, mert ez nem érintette Magyarország integritását, és különösen Erdély státuszát, de a veszélyérzet benne jóval erősebb volt, mint Jásziban. Állandó ingadozást, hezitálást látunk egyfelől a nemzetiségi szempontjait megértő szemlélet és megfogalmazások, másfelől „felébredt patriotizmusa” között. Szó sincs tehát arról a Király István által vizionált egyenes vonalú „fejlődésről”, ami Ady pályáján végül és szükségszerűen az internacionalizmushoz vezet. A *Vallomás a patriotizmusról* című 1913-as cikkében például a következőket írja: „Amilyen szinte bizonyos, hogy a fajgyűlölet gyökereit is kiirtottam magamból, elannyira, hogy Jászi Oszkárón kívül kevesen lehetnek még nálam gyengédebb

129 Ady Endre: Björnson – Don Quijote. *AEÖPM*, 9. köt. 58. p. A cikk eredeti megjelenése: Budapesti Napló, 1907. november 17. Lásd még Ady Endre: Björnson – porosz kém. *AEÖPM*, 8. köt. 345. p.

és szeretőbb érzésűek a magyarországi nemzetiségekhez, olyan egész bizonyos, hogy a patriotizmus keserves helyzet, és alkalomadtán felébredne bennem. Félek, nem lehetetlen, hogy ez a keserves helyzet és alkalom, hirtelenebbül, mint hinnők és várnók, elénk borul. S itt foghat jutni minden mai különös, speciálisan magyar problémájánál kínosabba a magyar progresszívek különben is sokszínű tábora. És a jöhető veszedelemkor arra gondolnék, hogy a magyarság szükség és érték az emberiség s az emberiség csillagokhoz vezető útja számára. Hibáit, melyek óh nagyon-nagyon hibáim is, akkor félretolnám egy kicsit feledni, s csak az jutna az eszembe, hogy bármi áron meg kell védeni egy pláne katonai és ultramontán gyilkossággal fenyegetett fajtát. [...] Ma úgy képzelem, hogy még ilyen katasztrófa esetén is külön harcolnék és védekeznék, de ki tudja, nem mást parancsol-e felébredt, romantikus patriótaságom.”¹³⁰

Három évvel később, 1916-ban ugyanezt a gondolatot még élesebben veti fel: „énnálam magyarabb, fajibb és *természetesen* magyarabb poéta – hiszem – nem volt. De Eötvös József, Mocsáry, Justh Gyula és Jászi Oszkár örököse vagyok. Mint régi románbarátot megtagadtak legjobb, legrégebb román barátaim is, mert azt írtam: Erdély nélkül nincs Magyarország, hiszen Erdély volt mindig az igazi Hungária. A régi Partiumból (furcsa, de igaz) jobb erdélyiek kerültek ki, mint a valódi Erdélyből. Magamon láttam a nyáron, amikor túlmentem Kolozsváron, s amikor a kezes román lapok ellenem fordultak, és én – hallgattam. Pedig én a régi vagyok, nemzetiségi kérdésben, demokráciában, mindenben. Most jut eszembe, katonának vonultam be Kolozsvárra, de ha katona leszek, akkor is egyszerre két kötet verset adok ki. Arra pedig figyelmeztetek minden gonosz érzésű embert, hogy talán szükség lesz még a magyarság védelmére, s akkor én halálos ágyamról is föl tudok kelni, mert – sajnos – többet érzek és sejtek, mint a mai szerencsés vagy szerencsétlen hősök.”¹³¹ Végül, Ady nevezetes *S ha Erdélyt elveszik?* című cikkében is megjelenik ez a félelem, azaz mi történik majd „ha

130 Ady Endre: Vallomás a patriotizmusról. Az írást lásd e kötetben.

131 Ady Endre kolozsvári kritikusról. A szöveget lásd e kötetben

Brennus-kardok kormányozzák a világserpenyőt, s ha égszakadás, földindulás kedvétől függ minden civilizációnk”? Ady azzal is tisztában volt, hogy „minden pillanatban tört szegezhetnek túlbizakodó hitünknek és életünknek”. Mégis mindennek ellenére lelke mélyén nem tudta elképzelni, hogy Erdélyt elveszik. A cikkben eljátszik azzal a gondolattal is, hogy ő Erdélyt akár Aradig és Máramarosszigetig, sőt a saját kis érmindszenti „hazácskájáig” is odaadná Romániának, aminek egyébként ő „önzetlenül s már régen álmodom a legfényesebb jövőt”. Ugyanakkor megfogalmazza azokat a később naivnak bizonyult ellenérveket is, hogy először is ez miért nem lenne jó Romániának és a románoknak. Ebbe az átvételbe belehalna Románia, nem tudná megemészteni Erdélyt, ezt a kulturálisan „eklektikus” országrészt. Másodszor, egyes történelmi korszakokban Erdély volt az igazi Magyarország, azaz a kulturált Magyarország, amely még bibliafordítást is adott a románoknak. Harmadszor Erdélynek külön lelke van, és az impériumváltás megölné ezt a külön lelket, „hazátlanná tenne két szerencsétlen s minden más, nemes fölszabadulásra joggal váró nációt”. Negyedszer, a Romániába olvasztandó magyarságnak még rosszabb, embertelenebb és főképpen otthontalanabb sorsa lenne a mai erdélyi románokénál. Végül személyessé teszi a kérdést, nevezetesen hogy neki Erdély egyetemes nyomorúsága fáj, és hogy hagyják az ő és mások emberszerető, fölszabadító, a „nemzettelen népboldogságokért” végzett munkáját folytatni.

Ugyanez a kettősség jelenik meg Ady és Octavian Goga kapcsolatában is. 1912-ben, amikor is Gogát a *Țara Noastră* című lapba, a magyarországi románság nemzetiségi és társadalmi elnyomásáról írt cikkei miatt izgatás vádjával egyhavi börtönbüntetésre ítélték, Ady „testvéri üdvözetét” küldte a bebörtönzöttnek.¹³² Alig egy évvel később, miközben továbbra is barátságáról biztosította Gogát, valamint arról, hogy ő „majdnem fanatikus románbarát”, súlyos vitába és konfliktusba keveredett vele. Goga ugyanis cikket írt a magyarországi románság

132 Ady Endre: Szelíd, új jegyzetek (Goga Octavian rabsága). A cikket lásd e kötetben.

vezető lapjába, a *Romanulba*, amelynek fő mondandója az volt, hogy a magyar nemzeti kultúra egy anakronizmus, továbbá a magyar irodalom már nem is létezik, ami létezik, az valójában magyar nyelven írt, de nemzeti jellege szerint zsidó irodalom.¹³³ Goga célja nyilvánvalóan az volt, hogy a hivatalos magyar kultúrát – úgymond –, e vitéz és harcos embereknek, akiknek a „viselkedése idegenszerű, szánakozó mosolyra vagy gúnyra indító látvány” superioritását és a románságra nézve beolvasztó erejét kicsinyítse. Goga antiszemita élel megírt kritikájában azzal érvel, hogy Budapest lett a szemita kultúra leghatalmasabb empórium, azaz a magyar irodalom *pure et simple* zsidó lett. „Hasztalan keresed könyveikben a magyar pszichológia történelmi följegyzéseinek tükrét: az úgynevezett magyar irodalomban a magyarok egyre ritkábban találhatók. Elvesztek Jókai romantikus típusai és Kemény báró dölyfös, nehézkes és makacs nemesei. Mikszáthtal eltűntek a szimpatikus, vidám parasztok is a tótok földjéről. Megszűnt a lendület hagyománya, a nemesség bélyege, az írónak tárgya iránti őszinte szeretete, színdarabjaikban nem találkozol a lármás, indulatos paraszttal, a lírai költészetben sem leled a paraszti egészséget, a természet szeretetét. Minden különleges vonást föláldoztak, irodalmuk többé nem nemzeti irodalom. [...] Az a híd, mely a mai és múlt magyar szellemet összekösse, megszakadt, ama társadalmi elemeknek, melyek e népnek történelmét csinálták, nincs szavuk az irodalomban. Helyettük a színpadon a lipótvárosi ügyvédet, az utilitarista polgárt, a városit találod, aki vak a természet szépségeivel szemben. [...] Magadhoz térve, hamarosan megállapíthatod: ennek az úrnak semmi köze sincs az ezeréves magyarság egész történelmi tépelődéséhez, Árpádtól Arany Jánosig. Ez az úr szokott alakja a modern ahasverizmusnak.” Ady – és vele együtt a polgári radikálisok – két tűz közé kerültek tehát, a szövetségeseiknek elképzelt nemzetiségiek egyik kulcsfigurája ugyanazt mondta ugyanis, amit a hivatalos Magyarország. Ady válasza *kegyetlen* volt: „Hát először is tudni kell, hogy Romániában s Bukarestben,

¹³³ Goga cikkét és a vita dokumentumait lásd *AEÖPM*, 11. köt. 196–214. p.

melyek mégiscsak minden románok eddig teljesült vágya, valami olyasféle világ van, mint nálunk Mokány Berciék aranykorában. Az arisztokrata leköpi a dzsentrit, a dzsentri a polgárt, a polgár a parasztot, a paraszt a kutyát s a kutya a zsidót.”¹³⁴ A továbbiakban Ady megvédi a megtámadott hazai zsidókat, mondván, hogy a keleti vérségű magyarság számára ők jelentik az ellenmérget, az antiveronált. Továbbá irigységet lát Goga támadásában, mivel szerinte Magyarország mindig is „egy kicsit Európával élte az életét” (keresztes hadjáratok, protestantizmus, francia forradalom, szocializmus), azaz a nyugati civilizáció mélyen áthatotta a magyar kultúrát, és az ma is színesen gazdag. Végül – mondja Ady – „Nem esküszöm meg, hogy a romániai katonaság nem veheti el valahogyan, egyszer, tőlünk Erdélyt, de magyarságunkat s ennek termő lélek-ligetét le nem bocskorolhatja soha.”

Ugyancsak élesen támadta Ady Gogát, amikor is a költő-politikus mint a Román Nemzeti Párt tárgyalóküldöttségének egyik tagja részt vett a Tiszával folytatott magyar–román paktumtárgyalásokon. Ady megkérdi tőle: „állhat-e költő orvgyilkosok közé”. „Lehetetlen – írja –, hogy a te népből váltott s előreküldött szíved barbár, vad, fegyveres beduinok erkölcsé után igazodjék. Lehetetlen, hogy te sakál ravaszsággal, politikus ravaszok agyafúrtságával és vérért-bérért csattogó fogával még néped szerelméért is népet árulj.”¹³⁵ Ady és a polgári radikálisok Gogával kapcsolatban így másodszor is azt élhették meg, hogy a szövetségesnek gondolt nemzetiségi vezetők hátba támadják őket.¹³⁶ Jellemző Ady nagyvonalúságára, hogy e két éles cikk és vita ellenére az 1914 legelején Budapesten tartózkodó Goga tiszteletére találkozót és vacsorát szervezett a

134 Ady Endre: Goga Octavian vádjai. A szöveget lásd e kötetben.

135 Ady Endre: Magyar és román (Levél Goga Octaviánhoz). Az írást lásd e kötetben. Ady szavai profetikus erejűek voltak hiszen Goga (1881–1938) lett később a fasizálódó Románia miniszterelnöke (1937–1938), amely meghozta az első román zsidótörvényt.

136 A tárgyalásokról lásd *AEÖPM*, 11. köt. 2712–286. p.; illetve Szász Zoltán tanulmányát (Tisza István és a nemzetiségek... I. m.).

Nyugat íróinak (Babits, Ignó, Móricz, Schöpflin, Fenyő és Papp Viktor) részvételével. Ady támadására Goga lapja, a *Luceafărul* válaszolt (talán maga Goga, de mindenképpen az ő tudomásával született a cikk), azt írván, hogy még a legkiválóbb magyarok is, még Jászi Oszkár is azért akarja a hazai románságot demokratizálni, hogy utána asszimilálhassa őket, ezért – mint írja – nem fogjuk soha megérteni egymást. A sásból – folytatja a gondolatmenetet – sohasem lesz veréb, a románság sohasem álmodik a „békéről”. „A nép véres verejtékkel dolgozik és vár... El tudod képzelni, mire vár? Ti csak szövögessétek a magatok jövőjét. Mi is megszöjünk a magunkét, nélkületek, sőt ellenetekre is. [...] Úgy látszik Gogát szereted, de aligha ismered.”¹³⁷ Ady erre a minden kétértelműséget kizáró cikke csak 1915 januárjában válaszolt, igen visszafogottan, de nem kevesebb egyértelműséggel, nevezetesen, hogy Goga Octavian nevezetű barátjával, akit „egy kicsit mindig a telített, kótyagos, román Kisfaludy Károlynak” vélt, már aligha fog kezét szorítani, és ez fáj neki. Mint ahogy fáj Adynak „a szerb komitácsi szíve is, melybe a Skoda vagy a Weiss Manfréd golyója beletalált”. Továbbá az is, hogy a neki szimpatikus román fajtán elhatalmasodtak a „lehetetlenül piemontikus célú emberek” (értsd: csak a saját érdekeiket és céljaikat követő személyek). Adyval tehát ugyanaz történt, mint Jászival az aradi magyar–román tárgyalások alatt.¹³⁸ Ősrégi és ugyanakkor mindig újra és újra megismétlődő történet ez: a politikába kényszerűen belesodródott jó szándékú és jóindulatú értelmiségiek szemébe éppen azok vágják a „hasznos idioták” minősítést, akikre ők mint szövetségesekre számítottak. Pontosan ez történt Adyval, mint ahogy Jászi Oszkárral is. Ezek után Ady számára sem maradt más, mint hogy jó lelkiismeretére hivatkozzon és a jövőhöz fellebbezzen: „Igazán nem jó magyar poétának lenni, de higgye el

¹³⁷ *AEÖPM*, 11. köt. 283. p.

¹³⁸ Jászi aradi tárgyalásaihoz lásd Szarka László: *Iratok az 1918. novemberi magyar–román tárgyalások történetéhez*. *Regio*, 1994. 3. sz. 1–17. p.

nekem domnul Goga, hogy lelkiismeretet nem cserélnék vele.”¹³⁹

Ötödik dilemma: Ady és a vallás

Történeti-irodalomtörténeti kérdések eldöntésénél ritkán szoktunk korabeli politikusokra támaszkodni, véleményüket, ítéletüket egyetértően idézni. Most mégis ezt teszem, *Jászi Oszkár* alapvető meglátását felidézve. Jászi ugyanis helyesen állapította meg, hogy Ady költészetének, de főleg publicisztikai írásainak két legbecsesebb vonása egy *újfajta vallásosság* és egy *újfajta hazafiság* megalkotásában áll.¹⁴⁰ „A papramorgó, a szentekkel verekedő és a földi hatalom előtt meghunyászkodó libre pensée merev és szűkös dogmatizmusával szemben – írja Jászi – Ady keresi és megtalálja az Istent, és akar is és tud is a nagy világharmóniával belső ritmusban egyesülni.”¹⁴¹ Jászinak nagy vonalakban igaza van, legalábbis, ami a vallási téma fontosságát és az istenkeresést illeti, de Ady és a hit, Ady és a vallás, Ady és az egyház kérdése ennél sokkal összetettebb és problematikusabb kérdés, különösen ami a „megtalálja az Istent” formulát illeti. Ady ugyanis állandó küzdelmet folytat az Istenével és az istenhittel, és ez a drámai párviadal és összeütközés bizonyos nietzschei hatásokat sem nélkülözi. Ennek a küzdelemnek ugyanis tétje van, így gyökeresen eltér a polgári radikálisok pozitivista és természettudományos ateizmusától. Ady tehát nem csupán a szabadgondolkodók „szűkös dogmatizmusával” állt szemben, hanem a különböző egyházak tételes vallási tanaival is, beleértve saját református egyházát is. Élete során a valláshoz való

139 Uo. 87. p.

140 Jászi Oszkár: Egy verseskönyvről. In Litván–Varga szerk.: *Jászi Oszkár publicisztikája...* I. m. 208–212. p.

141 Uo. 212. p.

viszonya többször módosult kisebb-nagyobb mértékben, miközben kétségkívül voltak ennek a nézetrendszernek állandó elemei is.

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy a költő szocializációja egy olyan korban zajlott, amikor a vallás *a mindennapi élet szerves részét alkotta* (református családi nevelés; református és katolikus iskolák; általános Bibliaismeret; az egyház meghatározó, bár fokozatosan csökkenő szerepe a médiában és a politikában stb.). Jól jellemzik ezt a fiatalkori vallásosságot azok a korai cikkei, amelyeket a századforduló körül írt a karácsony, a nagypéntek és a húsvét jelentőségéről, és amelyek nem sokban térnek el a korabeli egyházi és világi felfogástól.¹⁴² Ebből a gyerekkori katolicizmussal kevert kálvinista mély vallásosságból lép át Ady a felvilágosodás és liberalizmus vallási szkepticizmusába, időnként ezen is túlmutató radikális szabadgondolkodó-szabadjóműves vallás- és istentagadásba, és végül a tízes évek istenkeresésébe, egy állandó istenhittel való viaskodásba. Ekkor ugyanis Ady újra és újra nekilendül, hogy egyfelől isteni-vallási vágyakozásait, másfelől kétségeit, habozásainak okait megfogalmazza. És ami lényeges: költőként, impresszionisztikus módon fogalmazza meg, és nem rendszeres gondolkodóként. Ebből az következik mindenekelőtt, hogy Ady isten- és vallásképét lehetetlen egy sommás ítélettel, egy rövidre fogott mondattal leírni és jellemezni, mint ahogy erre a múltban ezernyi példát láthattunk. Mindig figyelembe kell ugyanis venni, hogy az illető Ady-gondolat és megfogalmazás mikor keletkezett: 1899-ben, 1906-ban vagy 1918-ban, ezek között ugyanis *nem jelentéktelenek* a különbségek. S van itt még egy mozzanat, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül, amikor Ady istenhitéről, vallással való kapcsolatáról értekezünk. Hiába gondolta ugyanis végig Ady újszerűen – ha nem is elvi szinten és rendszerbe állítva, egy teológus rendszerességével – a vallás lényegét, az istenhitet, az az életmód, amit folytatott, s amely a

¹⁴² Ezeket a cikkeket lásd e kötetben.

legszelebb nyilvánosság előtt zajlott és botrányoktól volt hangos, oly mértékben ütközött a „vallásos ember” korabeli szemléletével, hogy a kortársak többsége ebben nem újszerű „istenkeresést” látott, hanem, ha nem is egyenesen az ördög művének tartotta, de legalábbis idegenkedett és távol tartotta magát tőle.¹⁴³ Ez a sokakat, különösen a mélyen hívőket megbotránkoztató életvitel, valamint Adynak a szoros kapcsolata a hazai zsidó sajtóval, eleve megghiúsította, hogy meglássák Ady modernségét ezen a területen is.

A valláshoz való viszony szempontjából sem érdektelen összevetni *Ady-életművét Tiszáéval és Jásziéval*, már csak azért sem, mivel mindhárman reformátusok voltak. Míg Jászinál, bár istenhitét haláláig megőrizte, a református vallásnak nem volt különösebb szerepe gondolkodásában és politikai tevékenységében. Szülei afklérista, dogmátlan szellemben nevelték, sőt – mint ahogy ezt Jászi visszaemlékezésében őszintén megírta – azt még öregkorában is nehezményezte, hogy szülei a zsidó vallásból történő áttérés okait nem magyarázták el neki akkor. Addig Tisza a *fölvilágosult, liberális protestantizmusnak*, valamint egyházának elkötelezett és öntudatos híve volt, aki egy időben a dunántúli egyházkerület főgondnoki és a Magyar Protestáns Irodalmi Társulat elnöki tisztét is betöltötte. Bár keresztény gyökerű liberális, liberális-konzervatív nézeteinek megfelelően az országos politikában nem érvényesített protestáns szempontokat, külön református érdekeket nem vett figyelembe, mivel a felekezetieskedést anakronisztikusnak és főleg nemzetmegosztónak tartotta. De azért azt sem mondhatjuk, hogy ezek a kálvinista elvek, különösen az isteni abszolút szuverenitásból következő

143 Pontosán mutatja ezt az életmódjától való idegenkedést és meg nem értést Ravasz László esete. „Elöttem állott – írja Ravasz – az önző és hedonista Ady, aki mindent kész volt feláldozni, odaadni a maga gyönyörűségéért. Hiányzott belőle a hűség és a megbízhatóság. Férfiassága felemésztette életerejét.” (*Emlékezéseim...* I. m. 280. p.) 1926-ban pedig így írt: „Ez az ember volt az, aki nagyszerű ifjú életét perverz, nyomorult és aljas életmóddal megmérgezte és tönkretette. Engedte feloszlani önmagát, mint egy élő hullát. Egy hulla, amelyik dalol és megrázó hangon zengi el, hogy mi történik vele odalenn a sírban, ahol elfogyasztják, felélik ismeretlen férgek.” Ravasz László: Dekadencia és megújulás művelődésünkben. *Ifjú Erdély*, 1926. okt. 22. p.

predesztinációs tan ne lett volna befolyással politikai elveire, elég ha itt a tragikus végre utalunk, amikor is Tisza nem állt ellent a meggyilkolására érkező különítménynek.¹⁴⁴ Tiszát egyfelől a vallási dogmáktól való idegenkedés, másfelől a tradicionális kálvinizmust nagymértékben elfogadó attitűd, valamint liberalizmusával összhangban egyfajta kiegyensúlyozott, toleráns felvilágosult humanizmus jellemezte.¹⁴⁵

Ady ezzel szemben – mint ahogy általában személyiségének ez volt ez egyik legfontosabb jellemzője – vallásának, egyházának *örökké lázadó gyermeke* volt. *Az örök kételkedő*, aki egyetlen dogmát sem fogadott el kritikátlanul, sőt gyűlölt mindenfajta dogmát, továbbá kétségeit, aggályait és gyakori hitetlenségeit mindig is nyíltan, sokszor egyenesen brutálisan megosztotta a politizáló és a vallásos közvéleménnyel. Életének különböző szakaszaiban a vallással és az egyházzal szinte az összes lehetséges változatot – talán a bigott vallásosság kivételével – végigpróbálta: volt hívő gyermek, volt radikális vallástagadó, ateista egyházellenes szocialista, a kálvinizmust a szocializmussal összebékíteni akaró publicista, kultúrprotestáns, és végül kétségbeesett istenkereső. Utolsó éveiben igen közel került az istenhithez, de egy jó adag kétség, szkepszis mindig megmaradt benne, sosem tudott tehát Isten létében és akaratában végképp megnyugodni. Ady Tiszához hasonlóan az egyénileg kiharcolt hit híve volt, csakhogy ő – nem úgy, mint Tisza – sohasem jutott el a hitnek ehhez a teljességéhez. S még egy fontos mozzanat: Ady számára a vallás, az egyház és a reformátusság *nem önmagáért való, nem öncél* volt, a protestantizmus is csak a

144 Lásd erről részletesen Litván: *Jászi Oszkár...* I. m. 17–20. p.; illetve Tökéczki László: A református Tisza István. In Ifj. Bertényi szerk.: *Tisza István, két korszak határán...* I. m. 165–173. p.; Gaál Botond: Tisza István, a református főgondnok. In Maruzsa – Pallai szerk.: *Tisza István és emlékezete...* I. m. 49–58. p.; Hatos Pál: „Benne megnőve és elbukva önmagunkat látjuk.” Ravasz László és Szekfű Gyula Tisza Istvánról. Uo. 323–344. p.; illetve ugyanő: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk*, 2005. 1. sz. 89–117. p.; Kulcsár-Szabó Zoltán: Protestantizmus-értelmezések. Szabó Dezső, Ady Endre, Móricz Zsigmond vitájának összefüggései. *Protestáns Szemle*, 1994. 1. sz. 33–41. p.

145 Lásd Hatos: „Benne megnőve... I. m. 325. p.

világosságért, az ember felszabadításáért, az általános emberi haladásért, a kultúráért és egy igazabb magyarságért folytatott egyetemes küzdelem egyik eszköze volt. „Magyarország kálvinistái – írja 1910-ben – Kálvin életéből és tanításaiból kivették azt, ami őket egyszerre a Nyugathoz kapcsolja, s magyarságukban is megtartja. De Kálvin vallásából megcsinálták a magyarság, szabadság és demokrácia egész külön vallását maguknak, magukért, s el voltak jó sokáig vele.”¹⁴⁶ Ezért is tiltakozott éles szavakkal minden egyes esetben, ha református egyházában hierarchiára, csalhatatlanságra való törekvést, pietizmust, szervilizmust, ultramontánizmust, „elpápastáskodást” és „kálvinista jezsuitizmust” tapasztalt. És részben a protestantizmus miatt értékelődik fel Ady szemében Erdély is: „Erdély látott elsőnek mélyen be Európába – írja az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című cikkében. – Jött a nagy égszakadás, jött a protestantizmus, és Erdély érezte legjobban, hogy ez lesz az ötödik, hatodik vagy nem tudom hányadik honfoglalás, de az lesz. S odakapcsolta magát Európához, lelkébe engedett mindent, ami jött, s produkálta a legmerészebb s legmagyartalanabb produkciót: az egészen újat. A nagy Kulturvolk a Rajna mentén még égette a zsidót, a dominikánus véredek csaholtak mindenütt Nyugaton, Erdélyben agg és primitív lelkű magyarok nem féltek circumcisiót kérni kóbor rabbiktól, s szinte Ázsia szélén egy kis ország akadt, mely ki merte mondani, hogy az embereknek hite pedig az ő maguk dolguk. [...] Nem elég, ha vannak Apácai Csere Jánosok, ha nem mély a néplélek, hiába dobjuk bele a métermázsás követ is, nem fröccsen fel a víz egy méternyire sem. Csakugyan mi vagyunk azok, akiknek nem jutott a nemesebb fajok szükséges szenzibilitásából? Erdély mást bizonyít, próbáljuk Erdélyt folytatni, hátha lehet.”¹⁴⁷

Az állandó jellemvonások közül mindenekelőtt Ady *Bibliához való viszonyáról* kell szót ejteni. A Bibliát ugyanis – mint mindennapi bibliaolvasó – mindig

¹⁴⁶ Ady Endre: Kálvin hívői térdepelnek. A szöveget lásd e kötetben.

¹⁴⁷ Ady Endre: Ismeretlen Korvin-kódex margójára. Az írást lásd e kötetben.

magánál tartotta, ez tehát egész életében állandó olvasmánya volt. Ezért is olyan megrázó történet, amikor röviddel halála előtt a nagybeteg Ady összetépte kedves, gyerekkorában kapott fekete kötéses Károli Bibliáját, amelynek első oldalán ez állt: „Ady Endre vén diák kedves bibliája”, és erre az összetépett védőborítóra ráírta: „Eli, Eli Lama Sabaktani 1918. október 23.” (Istenem, Istenem, miért hagytál el engem!).

Nem szorul tehát különösebb magyarázatra az a tény, hogy Ady számára a Biblia, s tágabban az Isten-kérdés és a vallás milyen *fontos* szerepet játszott, elég, ha *Az Illés szekeren* és *A Minden-titkok versei* kötet ciklusaira utalunk. Ezek élén ugyanis mindig az istenes versek állnak: A Sion-hegy alatt című ciklussal *Az Illés szekeren* kötet esetében, illetve *A Minden-titkok versei* is Az Isten titkaival indul, s csak ezt követik az Ady számára oly fontos és meghatározó témák, nevezetesen a Magyarság titkai, illetve a saját életproblémáit felvonultató „titkok” (A szerelem titkai, A szomorúság titkai, A dicsőség titkai, Az élet-halál titkai). Ady líráját szinte lehetetlen megérteni a Biblia ismerete nélkül, így ma még nincs arra a kérdésre válasz, hogy milyen mértékben veszik el a jövőben e költészet egyik lényegi magva, ha a Biblia-ismeret a ma tapasztalható iramban szorul vissza.¹⁴⁸ Ady és a Biblia viszonyáról Avigdor Hameiri már 1912-ben megírta, hogy „az ő poézise szinte egy végrevalahára igaz-bibliai poézis, melynek bibliásságáról nem beszélni majdnem lehetetlen. [...] Ami Adyban a bibliai, az nem a szó, hanem a látás, a szín és a forma. Szóval a lélek. [...] Ady Endre imái mintha a zsoltáros Dávid lelkének az imában való folytatása lennének. Az Istenhez gyermeki makacssággal való ragaszkodás, gőgös panasz, parancsoló könyörgés és fájdalmas szembeszállás. És mindez templomiasan zsolozsmás, prófétai-kenetteljes és vezekelve

148 Lásd erről részletesen Avigdor Hameiri: Ady és a Biblia. In uő: *A daloló máglya...* I. m. 205–225. p. (Eredetileg: *Múlt és Jövő*, 1912. 1–2. sz.); illetve Hatvany Lajos: Ady világa. In *Ady. Cikkek, emlékezések, levelek...* I. m. 89–220. p.

szomorú.”¹⁴⁹ Hameirinek abban is igaza van, hogy sokszor az ultramodernnek mondott adys formai jegyek (új jelzők, ritmustalan ritmus, sor- és szórefrének, tárgyak és elvont fogalmak megszemélyesítése, hasonlatok és szóösszetételek, főnévi igenevek gyakori használata, a sejtető homályosság stb.) sokszor a Biblia nyelvéhez, mindenekelőtt a Biblia Károli fordításához köthetők. És természetesen ne feledkezzünk meg a számos bibliás témáról és címről sem (A Sion-hegy alatt, A Hágár oltára, Az Illés szekeren, Küldöm a frigyládát, Ruth és Delilah, Uram, segíts bennünket, Kain megölte Ábelt stb.).

A gyerek- és ifjúkori kálvinizmusból Ady viszonylag gyorsan lépett át előbb a vallási szkepticizmusba, majd a radikális egyházellenességbe. Ezek a cikkek nagyrészt a *Nagyvárad* *Napló*ban, majd a *Budapesti Napló*ban jelentek meg 1901 és 1908 között, és mélyen összefüggtek egyrészt azzal az *önképpel és szereppel*, amelyet Ady ekkor fedezett fel önmaga számára, nevezetesen a Kasszandra-hivatással, az Ószövetséget, és különösen Jeremiást idéző prófétasággal, azaz hogy a sors őt jelölte ki arra, hogy felfedje a magyar nemzet előtt álló tragikus jövőt, valamint ennek elkerülése érdekében követelje a szükséges radikális politikai és társadalmi lépések megtételét. Ady életművében tehát *szervesen összetartozik* a magyarság megmentésének igénye és egy megújított, sajátosan, egyéni módon értelmezett kálvinizmus. Mindkettő célja Ady szerint ugyanis azonos: egyfelől létrehozni a független Magyarországon a legteljesebb demokráciát, másfelől a gondolat szabadságát védő, türelmes és megértő társadalmat. Ady nem kis kockázatot vállalt, és most nem is a napi kíméletlen támadásokra gondolok elsősorban, hanem arra, hogy nevetségessé is válhatott volna ezzel a Kasszandra-szereppel, ha végső soron nem neki lett volna igaza, és nem akkori ellenfeleiről derült volna ki később, hogy álmvilágban, a dualizmus teremtette, mesterséges „boldog békeidőben” éltek – átmenetileg. Az

149 Hameiri: Ady és a Biblia. In uő: *A daloló máglya...* I. m. 205–208. p. Hameiri bizonyítékként Ady bizonyos versei mellé azok bibliai megfelelőit teszi. Uo. 208–215. p.

országra és a magyar társadalomra leselkedő veszélyeket ő érezte meg inkább, és nem ilyen-olyan kritikussai.

Másrészt ezek az írások részét képezték annak a *radikális politikai stratégiának* is, amelyet Ady ekkor az „úri Magyarországgal”, az arisztokráciával és a vele szövetségesnek gondolt „klerikális uralommal”, „ultramontánizmussal” folytatott. Így ennek éle az egyházak közül elsősorban a *katolikusok* felé vágott. A szótárban alig akad olyan negatív jelző, amivel ne illette volna a katolikus egyházat (csuhás tábor; legmihasznább, legingyenélőbb emberek; harcias kedvű klerikalizmus; sötétségből előtolonuló ellenség; vatikáni akol; jezsuiták, feketék túrhetetlen vadsága; fekete nacionalizmus; az emberi butaság végtelenségére építő klerikalizmus; reverendás püspökök és pökhendi grófok korbáccsal tanítanak engedelmességre mindenkit stb.). Ady ebben az irányban *kérlelhetetlennek és nem kis mértékben elfogultnak* bizonyult. A katolikus egyházzal szemben a legminimálisabb megértést sem tanúsította. Rómának ugyanis – szerinte – a legfontosabb dogmája a vak engedelmesség, valamint ez az egyház a kősziklánál is erősebb alapokra épült: az emberi butaság végtelenségére. „A pápizmus – írja – a legzseniálisabban megcsinált lenyűgözésre és világhuralomra törő intézmény. Olyan erős, hogy még a legvilágosabb, leghumánusabb korok csapásait is kibírta. Bár cölöpei közül sok van rothadóban, még mindig képes jezsuita seregével s agyontámogatott pompájával nagy dolgokat csinálni. Az agyontámogatást úgy értjük, hogy például a szocialisták ellen megcsinálta a keresztényszocializmust, mint századokkal előbb, mikor a görögkeletiek ellen a görög katolicizmust játszotta ki. És nincs olyan parányka kis klerikális szervezet, amely ne ezt a célt, a pápaizmus lenyűgöző, világosságölő céljait szolgálja.”¹⁵⁰ A legfinomabb és legdiplomatikusabb, amit erről az álláspontból mondhatunk, az az, hogy kissé *egyoldalú és elfogult* nézet.

150 Ady Endre: Felekezeti részegség. *AEÖPM*, 2. köt. 238–240. p.

A múlt század ötvenes–hatvanas éveiben alakult ki az a nem kis részben Földessy Gyula és Király István publicisztikai válogatásán alapuló *leegyszerűsítő szemlélet*, amely Adyt úgy kívánta bemutatni, mint „a haladásellenes társadalmi erők” egyik bástyájának, azaz a vallásosságnak kérlelhetetlen kritikusrát, illetve „a vallás mezébe bújt reakció mesterkedései elleni küzdelem” előharcosát.¹⁵¹ „Ady – írják a kötet összeállítói – ugyan fegyvertársainak tekintette a polgári radikálisokat, de átértékelte egyház- és vallásellenességüket. Nem a burzsoázia haladó szerepének végső kicsengését, hanem a feudális maradványok ellen induló nagy népi támadásnak kezdő lépését látta benne. [...] Ady az eszmélkedő nép készülő forradalmát, a szabad népi Magyarország álmát védte a fekete lobogóval felvonuló támadó tábortól.”¹⁵² Talán e beállítás túlzásaira és a kommunista rendszert védő ideologikus céljaira nem is kell külön figyelmeztetni az olvasókat, mindenesetre az is igaz, hogy az ebben az időben keletkezett írásokban csak úgy röpködnek a túlzó ítéletek, radikális megállapítások (gögös és dúslakodó nagypapok, cifra ruhás főpapok, mágnások és püspökök uradalma, klerikális protestánsok és ultrakatolikus zsidók stb.), amelyeket nem volt túlságosan nehéz feladat az ideológiai küzdelem hevében az ötvenes években az egyházak ellen felhasználni. Miközben persze Adynak kétségkívül igaza volt, amikor az egyházak által hirdetett ideák és a valóság közötti mély szakadékra figyelmeztetett, továbbá az egyházak szociális vakságát tette szóvá. Ennek klasszikus példája az *Egy kis séta* című remek cikke.¹⁵³

151 Ady Endre: *A fekete lobogó. Ady harca a klerikális reakció ellen*. Szerk.: Földessy Gyula és Király István. Budapest, 1950, Franklin (2. kiad. Budapest, 1952, Szépirodalmi Könyvkiadó). A kissé módosított válogatás harmadik kiadása 1960-ban, az eredeti alcím nélkül jelent meg (Budapest, 1960, Kossuth).

152 Uo. 6. és 13. p.

153 A szociális érzéketlenség vádjának igazságát Ravasz László visszaemlékezéseiben utólag elismeri. (*Emlékezéseim...* I. m. passim)

Ady Párizsban napi szinten tanulmányozhatta – és ez mély nyomokat is hagyott írásain – a francia köztársaság radikális egyházellenes intézkedéseit, valamint „a bas calotte” (le a papi süveggel) követelő tömegek hangulatát. Ez a radikális, teljes szekularizációt követelő *francia antiklerikalizmus* kétségkívül nagy hatást gyakorolt Ady akkori nézeteire. De túlzás volt ezt a harcot a világosság és a sötétség, a múlt és a jövő közötti dichotómikus küzdelemként leírni. Volt Ady ekkori megközelítésében valami őszinte, de gyanútlan, később nem igazolódott naiv hit. „Nem a jakobinusok harcolnak a csuhásokkal – írja például 1903-ban –, hanem az ész a megzúpult szívvel, a világosság a sötétséggel, a fölszabadító humanizmus a leigázó deizmussal. Nostra res agitur...”¹⁵⁴ Ady azonban – amint erre Vezér Erzsébet utalt is – Párizsban arra is felfigyelt, hogy egy új idealizmus, egy új vallásosság, egy istenkereső ateizmus van születőben francia földön.¹⁵⁵ A szimbolisták lapjában, a *Mercure de France*-ban a költő is olvasta 1908-ban azokat az írásokat (Gorkij, Vandervelde, Verhaeren és mások), amelyek a vallásos eszme és vallásos érzés felbomlásáról és a modern korban játszott új szerepéről értekeztek. Az ankéton szereplő művészek arra a következtetésre jutottak ugyanis, hogy a bigott katolikusokon kívül a vallásos érzés a művészetbe mentődik majd át.

A fő kérdés azonban nem az, hogy Ady miképp vélekedett különböző egyházakról, vallási dogmákról, mert kétségkívül mindkettővel szemben sokszor bántóan kritikus és elutasító volt, hanem – mint ahogy nemcsak Ady, hanem mindenki számára ez a leginkább megválaszolendő probléma, a kérdések kérdése és a legszemélyesebb ügy – hogy *valójában hitt-e Istenben, és milyennek képzelte az ő Istenét?* „Szabadgondolkodó vagyok – írja 1910-ben a *Nyugatban* –, s ha ki nem dobtak azóta, választmányi tagja a magyar szabadgondolkodóknak. De nem ismerek szebb szabadgondolkodást, mint az

154 Ady Endre: *Nostra res agitur. AEÖPM*, 4. köt. 25–27. p.

155 Vezér Erzsébet: *Ady Endre élete...* I. m. 224–226. p.

Istennel való nyugtalan és kritikus foglalkozást. Vagy-vagy: végre valaki vagy megtalálja, vagy véglegesen leszámol vele az emberi élet gyönyörű, elképzelhetetlenül nagy megkönnyebbülésére.”¹⁵⁶ Annak ellenére, hogy ezt ilyen világosan látta, az általa felvetett dilemmát egyértelműen nem tudta megoldani soha. Lehet ugyan olyan idézeteket hozni verseiből és publicisztikájából, amelyek azt bizonyítják, hogy néha-néha eljutott az őszinte hitig, de sokkal több olyat lehet találni, amelyekben a kétségek, ha nem egyenesen a tagadások uralkodnak. Nem véletlen tehát, hogy Ady egyik kedvence és kulcsfigurája a Bibliából Jób, az Istennel perlekedő és kötekedő ember, aki bízik, majd elcsügged, aki hinni akar, de káromolja is az Istent. Jób alakjában Ady fölfedezte *a szenvedésben magára hagyott embert*, akit oly közel érzett magához.¹⁵⁷ Ady számára a hit nem megnyugvást jelentett, hanem állandó kihívást, kételyt és feszültséget. Az 1914 augusztusában írt *Ésaiás könyvének margójára* című prózaverse is csupa vád és kérdés: hiábavalóság az ember isteni elméjének fényessége; miért rántja vissza valaki, akit Úrnak, Jehovának, Rendelésnek, Sorsnak is neveznek, az embert mindig akkor, amikor már-már fölemelkedne; miért telik jókedve az Úrnak abban, hogy csak mutogatja az embernek a nagyszerű célt, majd az emberek vadságát és gonoszságait kihasználva egymás ellen tüzeli őket? Majd következik az utolsó önkínzó és örök megválaszolhatatlan kérdés: „Óh, miért olyan szeretetlen és boldogtalan az Ember, ki úgy kívánja a szeretetet és a boldogságot? Vigyázók, hiába vigyáztok, óh, jaj, vigyázók, hiába vigyázunk, mert újra és újra leesik a sárba az Embernek arca.”

156 Ady Endre: Az Isten az irodalomban. A szöveget lásd e kötetben. Egy korai szövegében (A feltámadás ünnepén) a következőket írja: Nagyon elkopott már a mi hitünk. Pedig a hit szüli az eszmét, s a hit viszi diadalra is. A hit ad célt az embernek, cél nélkül nincs élet, csak tengődés és vegetáció.” A cikket lásd e kötetben.

157 Ravasz László visszaemlékezéseiben ír az istenkáromlásról (nem Ady kapcsán), és annak három formáját különbözteti meg: cinizmus, gúny és lázadás Isten ellen (*Emlékezéseim... I. m. 289. p.*). E három közül Ady kizárólag a harmadikat követte el, igaz, ezt elég gyakran.

Ady istenhitének bizonyítékául olyan megnyilatkozásokra gondolok, mint az a levél, amit Hatvany Lajos közeli barátjának írt 1908 decemberében: „Áldjon meg az Isten, akiben hinni kezdek (bár neki nem lehet ebben nagy öröme)”. A hívőnek lenni vagy szakítani teljességgel a vallással *vagy-vagy* kérdését tehát Ady sohasem tudta eldönteni, leginkább homályban hagyta, vagy paradoxonokkal ütötte el („hiszek hitetlenül Istenben”; higgyve higgyünk: Van Isten, de vigyázz Magára; mégiscsak legjobb Kísértet; higgyünk hát a van-vagy nincs Úrnak; a legvalóbb Nem-Vagy; s az álmom: az Isten; azoknak a bús valakiknek, akik hitetlenül is az Úristent keresik hívő, bús gerjedelemmel s remény nélkül stb.). Igaza van Bölöni Györgynek, amikor azt írja, hogy „Adyból kicsordulnak gyermekemlékek, régi sejtések, álmovíziók, erőt vesznek rajta betegségcsírák, halálfélelmek, pezsgőmámorok, veronálbódultságok. A közelben megcsendül Richelieu kápolnájának harangja, és patakzanak az istenes versek! A nagykárolyi pápista diákévek tömjénes emléke mérkőzik a zilahi kálvinizmus zengő zsoltáraival. A terjengő istenszag azonban csupa istenkétékedés”.¹⁵⁸ Ady tehát egyrészt racionálisan belátta, hogy az embereknek nagy szükségük van az istenhitre, mint ahogy azt a *Menekülés az Úrhoz* című versében pontosan megírta: „S mert szörnyűséges, lehetetlen / Hogy senkié, vagy emberé / Az Élet, az Élet, az Élet.” A *gyávaság istensége* című versében így fogalmazza meg ugyanezt a problémát: „Mert másféle bizony most nincsen / S mi lenne kivüled?” Másrészt a *Menekülésben* mondja ki a másik fontos érvet is, azaz a régi, elfeledett gyerekkori hit szépségére és megnyugvására való vágyakozást („Imádkozni is tudtunk néha, / De mindenképpen Istené voltunk [...] Be szépeket elhittünk akkor / És a Poklot hogy elfeledtük / És most a Pokol muzsikál”). Harmadrészt utal arra az általános emberi tapasztalatra, hogy elhagyatottságban, végső kétségbeesésben vagy a halál előtti pillanatokban egyes emberek előtt szubjektíve valóban megjelenhet az Isten: „Mikor

158 Bölöni: *Az igazi Ady...* I. m. 158. p

elhagytak, / Mikor a lelkem roskadva vittem, / Csöndesen és váratlanul / Átölelt az Isten” (Az Úr érkezése).

Adynak *maga teremtette, külön Istene* volt, azaz Istent a maga képére formálta. Istenképét azonban nem lehet rendszerbe foglalni, ahogy azt a teológia vagy a vallástörténet megköveteli, következésképp nem is lehet felróni Ady vallási kritikusaiknak, hogy a költő rejtett intencióit félreértették, újszerű, a vallási tételekkel sokszor homlokegyenest ellenkező tételeit idegenül fogadták. Mi más tehetek volna? Saját hitelveiket kellett volna feladni, ha nem ezt teszik. Egy művész ezt megteheti, egy tudós, egy teológus sohasem! Ady egyéni, sajátos istenképe ugyanis *ellentmondott* minden vallási dogmának, a szeretet parancsának kivételével, bár Ady éles hangját, kíméletlen kritikáját olvasva még ez utóbbiban sem lehetünk egészen bizonyosak. Ady számára Isten Minden és Semmi, verseiben a legellentétesebb istenképek vannak jelen. Az egyik végleten Isten az élet igazsága, a másikon a rettenetes Isten áll, aki „nem érti meg a mi szivünket”. Igen széles tehát az skála, amelyen Isten különböző formában fölbukkan. Egyszer borzasztó cethal (*A nagy Cethalhoz*), rettentő úr (uott), arcát titkoló valaki (uott), hatalmas nagyúr (*Az Isten balján*), rettenetes, zsarnok (uott), éji árnyék (*Az éjszakai Isten*), a mindenséggel unott játékot űző mester, kiszámíthatatlan hatalom (*Isten, a vigasztalan*), az egyetlen és borzalmas isten (uott), isten a halál (A halál pitvarában). Máskor látatlan, néma és könyörületes (*Az Isten balján*), maga az egyszerűség (uott), ő a béke (*Imádság háború után*), szánakozó lény („*Ádám, hol vagy?*”), valami, ami minden gondolat alján ott van (*Az Isten balján*), vagy éppenséggel bús, kopott öreg úr (*A Sion-hegy alatt*), isten csak mulat az embereken, se nem szereti, se nem dühíti őket (uott), imádtatja magát, de elszalad, nehogy megértsék az emberek (*Az éjszakai Isten*). Végül ott van az ennél is személyesebb isten, azaz Ady ellenségeit leigázó lény, akit segítségül hív („*Ádám, hol vagy?*”), isten az én és a kín (*Az Isten balján*), isten a harc (*Harcos és Harc*), vagy a még ezeknél is blaszfémikusabb értelmezés: ő maga jelenik meg istenség képében, aki az Isten balján ül. S végül az az Ady

teremtette Isten, aki talán a legszimpatikusabb lehet a mai olvasó számára: „Mert Isten: az Élet igazsága, / Parancsa ez: mindenki éljen. / Parancsa ez: mindenki örüljön. / Parancsa ez: öröm-gyilkos féljen” (*Az Isten harsonája*). Ez tehát a legpozitívabb, legoptimistább, de nem az egyetlen megoldása annak a bonyolult képletnek, amit Ady istenképe jelent. Ady egyébként is az *életet* teszi a legmagasabb polcra, az „Élet” a „Jehovák Jehovája”, és „Bűn az életet nem szeretni” (*Vezeklő vigadozás zsoltára*).¹⁵⁹ Lehetséges azonban ennél egy sokkal komorabb interpretációja is Ady istenfelfogásának, az például, amit Bölöni György könyvében fejteget, nevezetesen, hogy Ady szerint a halál és az Isten valószínűleg egy személy. „Az Isten volt a fikció – írja Bölöni –, és a halál volt a valóság. A fikció nem győzedelmeskedhetett a valóságon, a Halálon: s Ady, a volterriánus Ady, a bibliáját széttépte.”¹⁶⁰

A versek, a publicisztikai írások ugyanarról tanúskodnak, mint az Adyt közelebről ismerők sorai: a költő *hinni akart*, de *nem tudott* feltétlenül hinni: „Hiszek hitetlenül Istenben, / Mert hinni akarok. / Mert sohse volt úgy rászorulva / Sem élő, sem halott” (*Hiszek hitetlenül Istenben*). S *Az Istenhez hanyatló árnyékban* ugyanerről ír: „Megüzeték s nem nyugszom addig, / Míg hitedet meg nem nyerem, / Mert kockán van az életem, / Mint árnyék, mikor elhanyatlik.” Hatvany Ady sorait idézve arról beszél, hogy a költő *néhányszor-már-már-szinte* hitt, de – mint mondja – aki így hisz, az nem a hívő hitével tesz hitet.¹⁶¹ De Hatvany sem volt biztos a dolgában, egyébként nem adott volna egy ezzel pontosan ellentétes választ erre a bonyolult kérdésre (mégpedig ugyanabban a könyvben!), nevezetesen, hogy Ady őszintébb volt, mint Tolsztoj, neki ugyanis „korlátlan és félelem nélküli önzésében” *sikerült* megtalálni Istent.

159 Király István Ady-monográfiájában kísérletet tett arra, hogy Ady istenkeresésének életrajzi okait feltárja, illetve Ady istenképeit is csoportosítani próbálta. Király: *Ady...* I. m. 1. köt. 389–445. p. Király Ady istenképének változásához lásd még *Intés...* I. m. 2. köt. 212–240. p.

160 Uo. 162. p.

161 Hatvany Lajos: Ady világa. In uő: *Ady. Cikkek, emlékezések, levelek...* I. m. 161. p.

„Ami Jasznaja-Poljanának nem adatott meg, Érmindszent megtalálta a mai embernek dogmától mentes hitét.”¹⁶² Bölöni György leírja azt a jelenetet, amikor egyértelműen feltette a kérdést a költőnek: „Mondja csak, Ady úr, ha olyan szép Isten-verseket ír, hisz is maga abban az Istenben?” Ady megszeppent, és arcát elfordítva válaszolta: hiszek. De Bölöni szerint, aki igazán ismerte Ady gesztusait, az pontosan tudta, hogy az ilyenforma válasz csak egyet jelenthetett: nem hiszek!¹⁶³ Ezek az érvek, filológiai adalékok majdnem kivétel nélkül ebbe az irányba mutatnak, de egy pillanatra sem szabad elfelejtenünk, hogy itt egy kivételesen nagy művésről van szó, akinek bonyolult viszonya volt az Istenhez, akiben kavargott a *hit a nem-hittel, a hitben való kételkedéssel, sőt a hit lehetetlenségével*, továbbá aki a kérdésre nem egyszer s mindenkorra érvényes személyes vagy tudományos választ akart adni. Mint ahogy Arany János „gondolta a fene” kifakadása is örökké figyelmeztethet bennünket arra, hogy ilyen jellegű kérdések tárgyalásánál művészek esetében nem árt nagyon óvatosan eljárni.

Nem kevésbé ellentmondásos *Ady protestantizmusának* a megítélése is. A neves teológus és református püspök *Ravasz László* azt írta ugyanis, hogy „Adyban lehet szemlélni világosan a magyar dekadenciának az egész szellemi és igaz jelentőségét is: ő a legnagyobb negáció, a legnagyobb hiány, a nagy leromlásoknak énekese, a halál rokona és dalnoka.”¹⁶⁴ Míg a szintén református püspök *Makkai Sándor* szerint „Ady az egyetlen magyar vallásos költő – az összes magyar költők közül csak Adynál jelenik meg a vallás úgy, mint egész élete és költészete szerves, minden egyebet magában foglaló összekötő és magyarázó alaptényezője. [...] A magyar irodalomban egyedül Ady költészete mutat fel szervesen és uralkodóan olyan lelket, aki személyes élményben,

162 Uo. 108. p.

163 A történet leírása: Bölöni: *Az igazi Ady...* I. m. 160–161. p.

164 Ravasz: *Dekadencia és megújulás...* I. m. 22. p.

személyes büntudaton és bűnbánaton át személyesen találkozott Istennel, akinek számára Isten személyes valóság volt, s így nem elképzelt, másoktól kölcsönzött vagy értelmi reflexiókból leszűrt, hanem valóban átélt és *sui generis* vallásos érzést fejezett ki.”¹⁶⁵ Mit mondhatunk tehát Ady protestantizmusáról, amely talán *közelebb van az igazsághoz*, és amely elkerüli ezt a két szélsőséges véleményt.

Amit Ady istenképéről mondtunk, azaz hogy a költő Istent a maga képére formálta és eredeti módon értelmezte, azt szóról szóra el lehet mondani protestantizmusáról is, nevezetesen hogy sajátos kép élt benne egyházáról és a reformátusságról. Egyrészt Ady még élete végén, kétségek között is *büszkén vállalta kálvinistaságát*: „Szóval, igazoltam magamat, ősi, legősibb kálvinista vagyok s ha vallásos nem is lehettem, de az én megjelenésemmel a protestáns s a protestantizmus jelenik meg.”¹⁶⁶ Egy másik, korai cikkében (Nagyvárad és a protestáns vendégek, 1903) pedig azt írja, hogy ő olyan kálvinista, aki sohasem kálvinistáskodott, az ő vallása természettudományi. Büszke volt kálvinistaságára a hagyományok miatt is, mert – mint mondja – a kálvinisták szeretik a világosságot, mert fölvilágosultak és szabadságpártiak, végül pedig „erőt tudnak venni a gályán, a máglyatűzön”. Harmadrészt, mert a protestánsok nyakas magyarok, „ők a magyarság sava”, és ezért nekik kell egyrészt megőrizni, másrészt vezetni a magyarságot. Szerinte a protestantizmus nem tökéletesség, nem cél és nem ideál, mivel – sorolja a hibákat – a reformátusok és lutheránusok kizárták maguk közül az unitáriusokat: „Servet Mihályt égetik most is”; a katolikus klerikálisoktól sok módszert és eszközt vettek át; hierarchiára és vagyonra, azaz püspökségre és mágnásságra törekszenek a protestáns

165 Makkai Sándor: *A magyar fa sorsa. A vádlott Ady költészete*. Budapest, 1927, Soli Deo Gloria, 100. p.

166 Ady Endre: Az én kálvinistaságom. Az írást lásd e kötetben. Erre a cikkre írta Ravasz László Aleph álnéven azt a glosszát, amelyben megkérdőjelezte, hogy lehet kálvinista valaki vallásosság nélkül, és aki „a pápistát nagyon utálja, a zsidót mérsékeltén szereti”. Ezzel szemben Ravasz szerint kálvinista az, aki az élő Isten felségjogaiért küzd. Aleph: Ady kálvinistasága. *Protestáns Szemle*, 1916. 268–270. p. Lásd még Ravasz László: Ady vallásossága. *Magyar Szemle*, 1927. 221–223. p.

főpásztorok is; és végül nem állnak feltétel nélkül a „haladás” ügye mellé. Sajátos egyéni értelmezés és sajátos egyéni hang uralkodik tehát a protestantizmus megítélésében is. Ady egyházfelfogása radikális, már-már tisztán világi, individuális és anarchisztikus színezetű, mint ahogy azt *A papok istene* című versében megírta:

Én véreim, búsak, szegények,
Tudom én azt, hogy kell az ének,
Kell a zsoltár, kell a fohász,
Kell a hit, de ne higyjetek
Soha a papok istenének.

Ugyanezt a gondolatot publicisztikájában is megfogalmazta. „Az Evangélium lelke szerint – írja – az ember szabad s az embernek állandóan fejlődnie kell. A fejlődés útja nem mindig gyors, könnyű és világos, de a fejlődés maga biztos. És a Forelek ezerszer inkább Krisztus papjai, amikor az emberiségbe új erényeket prédikálnak, mint a Prohászokak.”¹⁶⁷

Ady a reformációban nem új hit, új vallás születését vagy egy réginek a megújítását ünnepelte, hanem abban alapvetően *az emberi lélek diadalát látta*, melynek alappillérei a világosság, a szabadság, a demokrácia és a haladás. A reformáció célját az egyénnek és a gondolatnak teljes felszabadításában vélte felfedezni.¹⁶⁸ S ezt a század első évtizedének közepén már úgy értelmezte, hogy a magyar kálvinizmusnak is ki kell egyeznie a szocializmussal, mint ahogy azt a francia tette, mivel a „szocializmus törvényes utódja a protestantizmusnak”. „Békülnie szabad csak vele az öregebb testvérnek – írja –, háborúskodni nem. [...] Vagy kibékül a protestantizmus újabb és hatalmasabb testvérével, a

¹⁶⁷Ady Endre: A klerikális morál. A cikket lásd e kötetben.

¹⁶⁸ Lásd például Felekezeti részegség című cikkét e kötetben.

szocializmussal vagy elpusztul”¹⁶⁹ Ezzel szemben szerinte a protestánsoknak *sohasem szabad kiegyezniük* a reakcióval és Rómával. „Én a magam kálvinistaságából – írja mintegy összegzésül – csak a magyarságot, teljes türelmű demokráciát, egész belátó emberséget és megértést hoztam és őriztem meg. De tudom azt is, hogy ez az ország a mai dúsgazdag kiskirályok, ráncszabadított szerzetesek, s főképpen a hatalmas bécsi Burg s a még hatalmasabb Vatikán nélkül protestáns lenne, élő, mint az Isten, ha van és magyar és demokrata és forradalmas.”¹⁷⁰

Miközben a protestáns egyházi vezetők *felháborodtak Ady kritikáján* és egyházképén, megállapíthatjuk, hogy a fentieknél nagyobb, kétségkívül túlzó világi szerepet aligha tulajdonított valaki a református egyháznak! Ugyanakkor ezzel a Szabó Dezső- és Ady-féle „világias” protestantizmusfelfogással szemben már a dualizmus korában elindult és megfogalmazódott egy vallási fordulat, amit elsősorban Ravasz László és Révész Imre neve fémjelez. Ravasz szerint ugyanis „Kálvin jutott el a vallástörténet csúcspontjára azzal a gondolattal, hogy nem az Isten van miérettünk, hanem mi vagyunk az Istenért, s ezzel minden pragmatizmust kettévágott. A vallásnak nem az a feladata, hogy minket tegyen különbekké, hanem az, hogy Isten dicsőségét tegye teljesebbé.”¹⁷¹ A két világháború között – nem függetlenül az őszirózsás forradalom és a proletárdiktatúra bukásától – Ady másik alaptétele, nevezetesen a „katolicizmus, mint fő ellenség” is megkérdőjeleződött. Ravasz László egyik cikkében világosan kimondta, hogy a protestantizmusnak és katolicizmusnak olyan közös

169 Ady Endre: Kálvinisták és szocializmus. Az írást lásd e kötetben.

170 Ady Endre: Kálvin hívői térdepelnek. A szöveget lásd e kötetben.

171 Ravasz *Bevezetés a gyakorlati teológiába* című könyvének fő megállapítását Hatos Pál idézi. Hatos: *A magyar protestantizmus és eszmei fordulata...* I. m. 108. p. Ravasz fordulatához lásd még Hatos könyvét (*Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Budapest, 2016, Jaffa).

rejtett alapjai vannak, amelyek sokkal fontosabbak, mint a dogmatikai és politikai eltérések.¹⁷²

Sokat megtudhatunk Ady protestantizmusáról abból a vitából is, amely a *Nyugat* folyóiratban zajlott, és amelynek nyitó cikkét Szabó Dezső írta *A magyar protestantizmus problémája* címmel.¹⁷³ Szabó mint református nyilatkozik, aki írásában „gyermek és ifjú éveinek belé szűrő tapasztalatait” összegzi, de aki egyben visszhangozza a francia neokatolikusok néhány gondolatát is. Szabó kíméletlen protestáns egyházkritikájának legfontosabb tételei a következők: 1. A reformátusok átvették a katolikusok fényes külsőségeit, püspökük érkezésekor kell a „négylovas hintó, diadalkapu, fehér ruhás szüzek, ötkoronás bankett”. 2. Beszédmódjukat a közhelyek, szóvirágok, sablonos bibliai frázisok, tartalmatlan, „teleszájú puff-puff mondatok” jellemzik. 3. Minden akciójuk negatívum, tetteik csupán a katolicizmus ellen szólnak. 4. Bántó az ízléstelenségük a külső gesztusokban, a hangban és a mimikában. 5. Modern gondolatokat nem fogadnak be, a katolicizmust pedig *csökönyösen* és *sunyi* módon gyűlölik. 6. A protestáns papság műveletlen és szellemileg alacsony nívójú. 7. A protestantizmusnak pozitív hittartalma nincs és nem is lehet. „Így született meg – folytatja Szabó Dezső – a mai orrhangú, szemforgató protestantizmus, mely voltaképpen nem más, mint egy abortált, időtlenül fogant, kontároktól mímelt csempéskatolicizmus. [...] Ez a mai protestantizmus, mely a katolicizmus minden időtlen nagy hibáit elmímeli, annak világtörténelmet alakító nagy kvalitásai nélkül. Így keletkeztek a köldökbámuló szent egyesületek, így csúszott be egy sunyi antiszemitizmus és demokráciaellenes

172 Ravasz László: Egység vagy barátság. Válasz Bangha Béla cikkére. *Protestáns Szemle*, 1937. 4. sz. 161–166. p.

173 Szabó Dezső: A magyar protestantizmus problémája. *Nyugat*, 1913. július 16. 118–121. p. Szabó Dezső értékeléséhez lásd a fajvédő mozgalomról írt könyvem megfelelő fejezetét (A próféta. Szabó Dezső. In *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, 2012, Osiris, 51–72. p.), illetve Veres András tanulmányát (Szabó Dezső újraértékelése. *Jelenkor*, 1. sz. 60–68. p.).

hajlam a protestánsok soraiba, így hoztak máglyaszagú határozatokat. Kettős hipokrizis, kettős gyűlölet hitványsága teszi undorítóvá ezt a protestantizmust.”¹⁷⁴ Összefoglalva: a protestantizmus elveszítette pozitív történelmi funkcióját és hivatását, és könnyen két szék között a pad alá eshet. Ez a két szék, ez a két meghatározó irányzat a *societas* elvét érvényesítő, a „tiszta ész vallása”, azaz a katolicizmus, amely irányt ad és célt tűz ki. A másik a szociáldemokrácia, és általában a „haladó irányok”, amelyek a változtatás mellett kötelezték el magukat. Szabó szerint a protestantizmus *lényegileg ellenzéki, harcos intézmény*, és csak addig élhet, amíg ezt a lényegét *nem* tagadja meg. Mindebből azt a következtést vonja le, hogy a protestánsok nem szövetkezhetnek a katolicizmussal és a konzervativizmussal, hanem a megújult protestantizmusnak a szociáldemokrácia „harcos organizmusává kell válniuk”. Így a „haladó irányok” olyan szervezettel bővülnének, amely „túlnyomóan” magyar, és amelynek mély gyökerei vannak múltunk szerves fejlődésében.

Ady hozzászólásában mind a helyzetleírásban, mind pedig a konklúzióban alapvetően *egyetértett* Szabóval.¹⁷⁵ S ez nem is véletlen, ugyanis Ady fentebb fölvázolt protestantizmusa lényegi pontokon – a katolicizmus megítélése kivételével – pontosan egyezett a Szabó Dezső-féle állásponttal. Ady szerint Szabó Dezső csupán két ponton hallgatott vagy tévedett. Az egyik, hogy Ady szerint a magyar protestantizmus problémája egyben a magyarság problémája is, hiszen a „vérbelibb” magyar katolicizmus alapjában véve már kriptoprotosztantizmus. A protestantizmusban valóban van negativitás, de a negatív tett, azaz a *passzív rezisztencia* Bécs, illetve Róma ellen csupán a magyarság védekező ösztöne, „e nélkül nem volna már valószínűleg se magyarság, se protestantizmus.” A Ferenc Ferdinánd által vizionált centralizált és alapvetően katolikus Habsburg Birodalommal szemben Ady *megvédi* ezt a

174 Uo. 120. p.

175 Ady Endre: Egy probléma: kettő. A hozzászólást lásd e kötetben.

történeti kényszerűségből kialakult politikai stratégiát. „A protestáns negáció megint a régi fegyver, ósdi, de kipróbált, s a magyarság szolgálatában áll még a Tisza István pápistáskodó, Bécs és Róma eszén túljárni akaró protestantizmusa is, mely kezességével és alkuvásával az egész magyarságot szeretné egy táborba babonázni. És a »műveletlen és szellemileg alacsony nivójú« protestáns papok talán okosabb harcosai hitüknek és fajuknak Tisza Istvánnál, mert a Prohászka Ottokár-féle egyéniségek luxusát sem a magyarság, sem a kálvinizmus nem bírják el.” Másrészt Ady szerint a magyar protestantizmus antidemokratikus volta csak *átmeneti jelenség*, és csak az életösztönből, a túlélésért folytatott harc miatt alakult ki.¹⁷⁶

Makkai Sándor, Ady vallásosságának *értő, de túlzásokra is hajlamos kritikusa* a *Seregély és galamb* című vers elemzése után jut arra a következtetésre, hogy „aki ide jutott, az immár tudja, hogy az a gyermekség és a szülői hajlék, ahonnan elidegenedett s ahová visszatérni vágyik, nem harmincesztendő távolban és nem Érmindszenten van, hanem az örökkévalóságban és az Isten szívében.”¹⁷⁷ Makkai tételének bizonyítására idézi még Ady „*Ádám, hol vagy?*” („Szivemben már őt megtaláltam, / Megtaláltam és megöleltem / S egyik leszünk mi a halálban”), illetve *Ne sújts bénasággal* („Sok életserleget kihabzolt, / De tudod, hogy szomjan szenvedett, / Álkevélyen, sírón / És mégiscsak igaz fiad volt”) című verseinek sorait. Ezzel szemben ott van az összetépett Biblia és a „Miért hagytál el engem?” végső kétségbeesése. Nincsenek megbízható forrásaink arra, mi is játszódott le az utolsó napokban a költő lelkében, a filológia tudományának és a racionális értelmezésnek itt meg kell állnia. Így abban csak bizakodni lehet, hogy *a remény és a reménytelenség örök harcából az előbbi került ki győztesen.*

176 A vitához a *Nyugatban* (Móricz Zsigmond, Tankó Béla), illetve a *Protestáns Szemlében* (Nánay Béla, Sebestyén Jenő, Veress Jenő) többen hozzászóltak. A *Protestáns Szemle* írói alapvetően elutasították Szabó és a vele részben egyetértő Ady helyzetleírását és következtetéseit.

177 Makkai Sándor: *A magyar fa sorsa...* I. m. 112. p.

